

ՆԱԶԱՐԷԹ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

**ԶԳԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ
ՄԵՂԱՆՉԵԼՈՎ**

**ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ «ՆԱՄԱԿԱՆԻ»ԻՆ
ՔՆՆԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ**

•

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻ,
ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻԻ, ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆԻ
ԵՒ ՄԵԹՐ ՇԱԽԱՐՇ ՍԵՒՅՕՆՔԵԱՆԻ

ՓԱՐԻԶ, 1996

ՆԱԶԱՐԷԹ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

ԶԳԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՂԱՆՉԵԼՈՎ

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ «ՆԱՄԱԿԱՆԻ»ԻՆ
ՔՆՆԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ

ՆԱՄԱԿԱՆԵՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻ,
ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻԻ, ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆԻ
ԵՒ ՄԵԹՐ ՇԱԽԱՐՇ ՍԵՒՅՕՆՔԵԱՆԻ

—ՓԱՐԻԶ, 1996—

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
«ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ» ԹԻԻ 2

Հատորիս հրատարակութիւնը իրագործուեցաւ նախաձեռնութեամբ Պ. Յակոբ Վարդիվառեանի, և գործակցութեամբ «Մայրենի Հրատարակչատան», տնօրէն՝ Պ. Վաչէ Ղազարեան, 65 Colonial Avenue, Waltham, MA 02154, U.S.A. Հեղինակը շնորհապարտ կը մնայ յիշեալներուն:

«... Երկխոսություն էր մեր բանասերների, զի
բառ կայ որ ամբողջ պատմություն մ'է:»
ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ
(«ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ», Բ. մաս, էջ 455)

**ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ
ՆԵՐԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ**

Վաճան թեքէեանի Նամականիին յատկացուած ուսումնասիրութեան ներկայ փորձը 1985ին հրապարակուեցաւ շատ սահմանափակ թիւով – 50 օրինակ միայն –, լուսատիպ գրքոյկի ձևով: Այսօր հրատարակութեան կը տրուի ան, էականին մէջ անփոփոխ, բայց կարգ մը ամբողջացումներու յաւելումով:

Ատենին, այդ գրքոյկէն օրինակներ տրամադրուեցան մեր գլխաւոր մատենադարաններուն, և ծանօթ գրողներու, մտաւորականներու և մամուլի օրկաններու, որպէսզի անոնք տային իրենց տեսակէտները՝ ո՛չ միայն թեքէեանի

Նամականիին, այլ նաև ու մասնաւորաբար ուսումնասիրութեան մէջ պարզուող երևոյթին մասին:

Յանդորրութիւն խղճի՝ ասիկա ձև մըն էր հանրային դատաստանին յանձնելու քննադատական այս փորձը: Չորս անձեր միայն պատասխանեցին մեր դիմումին,– Անդրանիկ Անդրէասեան, Վազգէն Այգուլնի, Վահէ–Վահեան և Շաւարշ Սևօնքեան, որոնց նամակները կը տրուին գրքին վերջաւորութեան, իրենց ժամանակագրական կարգով: Կ'ուզենք ուշադրութեան յանձնել կէտ մը այս առթիւ,– եթէ վերջին երեքը աչքերու առաջ ունէին ուսումնասիրութեան պատճէնը, որով ի վիճակի էին յստակ գաղափար մը կազմելու այս մասին, այսուհանդերձ Անդրանիկ Անդրէասեան ստացած էր միայն «Յառաջաբանը», որով կարող չէր տեսնելու ուսումնասիրութեան լրիւ մանրամասնութիւնները: Մենք կը նկատէինք թէ «Յառաջաբան»ն ալ բաւարար ըլլալու էր՝ Անդրանիկ Անդրէասեանը մղելու փաստերը տեսնել, արտայայտուելէ և վերջնական վճիռ արձակելէ առաջ, եթէ կը հաւատար մեր խօսքին: Աւելի հեռուն կը տրուի բացատրութիւն մըն ալ, թէ ինչո՞ւ չարժեք էինք այդպէս: Նախապատիւ համարեր էինք իրեն դիմել, ուրիշներու, և այդ ալ պատահաբար, գրքոյկներ ուղարկելէ շատ առաջ: Չորս նամակներու թուականները կուտան փաստը թէ առաջին հերթին դիմեր էինք իրեն:

Իր դիրքորոշումը կը հիմնուէր «Յառաջաբան»ի ամփոփ մատնանշումներուն վրայ, և ուրեմն իր նամակը կը հանդիսանար հակազդեցութիւն մը այդ յառաջաբանին և ոչ թէ գնահատումը ուսումնասիրութեան: Իր պատասխանը եղաւ անվերապահ պաշտպանութիւնը Աւետիս Սանճեանի: Որով հարկ տեսանք իր նամակին կցել մեր պատասխանը ցոյց տալու համար իր սխալ մեկնակէտը:

Այսօր, աւելի մեծ թիւով ընթերցողներու դատաստանին յանձնելով այս թղթածրարը, հեղինակը կը յուսայ թէ ի գուր չեն վատնուած իր ջանքերը, և թէ իր կատարած ուղղումներն ու պրպտումներուն արդիւնքները օգտակար կը հանդիսանան օր մը, և կը նպաստեն հաւանական վերականգնումի ջանքերու, եթէ երբեք վերահրատարակուի «Նամականի»ն:

Որքան ալ կրկներեւոյթի մը նման հեռաւոր ու անհաս ըլլայ այդ յոյսը, ան չի դադրիր յոյս ըլլալէ:

Ն.Թ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վաճան թէքէեանի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, թէքէեան Մշակութային Միութեան Միացեալ Նահանգներու և Քանատայի Կեդրոնական Վարչութեան նախաձեռնութեամբ 1983ին հրատարակուեցաւ (Ապրիլ Հրատարակչատուն, Լոս Անճելըս) բանաստեղծին Նամականին (1) կազմուած, խմբագրուած և ծանօթագրուած՝ փրոֆեսոր Աւետիս Գ. Սանճեանի կողմէ, վարիչ-տնօրէն՝ Գալիֆոռնիոյ համալսարանի Լոս Անճելըսի մասնաճիւղի Գ. Նարեկացիի անուան հայագիտական ամպլիոնի:

Արտասահմանի ներկայ իրադրութեան մէջ դէպք կը հանդիսանար նման ստուարածաւալ - շուրջ 710 էջ -

Հատորի մը հրատարակութիւնը, նիւթական նկատումներէ անդին, այն հիմնական պատճառով որ համադրուած էին մեծ բանաստեղծին նամակները համապարփակ ձևով: Մանր աշխատանք մը անկասկած՝ համադրումը ցիրուցան նամակներու, որ հիմնական սկիզբ մը կը կազմէ յետագայ ամբողջացումի մը հեռանկարով: Այսպէս, առաջին անգամ ըլլալով, բանաստեղծը ամենայն մտերմութեամբ կը բանար իր սիրտը:

Դէպքը այս էր:

Վահան Թէքէեան կը խօսէր: Արդէն ի՞նչ է նամակը, եթէ ոչ լուռ խօսակցութիւն մը, զոր ամէն ընթերցող կ'ընկալէ ներքին, հոգեկան արձագանգով, ժամանակին մէջ բիւրեղացած ձայնը միշտ պատկանելով իրեն, բանաստեղծին: Մանաւանդ որ հատորին հրատարակութեան յաջորդեց մամուլի մէջ երեւումը դրուատալից այնպիսի գրութեանց, որոնք բացարձակ եզրերով արտայայտուելով և չափաւորութեան ամէն լուսանցք անտեսելով, կը ջանային հաստատել անթերի բնոյթը իրագործուած հրատարակութեան:

Տպաւորութեանը տակ բուն դէպքին – համադրումը Վ. Թէքէեանի նամակներուն – և այս տարածուած կարծիքին, չէինք կրնար մասնակից չըլլալ այս փառապսակումին, և հատորը կարդալէ առաջ արդէն խանդավաճ, մեր նախատեսած գրութիւնը մեր մտքին մէջ վերնագրեր էինք – Վահան Թէքէեան կը խօսի... Կը թուէր այնպէս որ նամակները կարդալով, պիտի լսէի անոր ձայնը, իր մահուընէն շուրջ քառասուն տարիներ ետք:

Այս կէտին շուրջ չէի սխալած. ես լսեցի Թէքէեանի ձայնը այն բոլոր վայրերէն, ուրկէ անցած էր ան, և

նամակներ գրած՝ իրեն ծանօթ հասցէներու: Ո՛չ միայն կը լսէի իր ձայնը, այլ նաև կը յաջողէի ստեղծել իւրաքանչիւր նամակի, կամ նամակներու շարքի մը յատուկ, միջավայրին մթնոլորտը: Ասիկա ընելու համար ուրիշ կերպ չկար. մեղանչեցի զգացականութեամբ: Ինծի կը թուէր Թէքէեանի նամակներուն պատասխանն ալ կարդալ. ըսել կ'ուզեմ՝ նամակները կը կազմէին հրաշալի երկխօսութիւն մը, որ սակայն էապէս մենախօսութիւն մըն էր:

Մենախօսութիւնը՝ ողբերգական կերպարին...

Այս հիացական տրամադրութիւնը սակայն չուշացաւ վերածուելու անհանգստացնող հիասթափութեան մը, որ սկիզբ առաւ ընթերցումի առաջին պահէն, և գոյատեց խորանալով մինչև յետին վերջակէտը այս հատորին, երբ պարզուեցաւ ուրիշ երևոյթ մը, - չփոթեցուցիչ անփութութիւնը, որով հեղինակն ու իր գործակիցները վերաբերուէր էին այս ժառանգութեան հետ, զայն նկատելով գրական թողօն մը անտէ՛ր:

Կը պարզուէր այսպիսի երևոյթ մը.

- Նամակներու անբարեխիղճ արտագրում,
- Օտար բառերու անճիշդ թարգմանութիւն,
- Պակասաւոր ու յաճախ անգոյ բացատրութիւններ,
- Աղիտալի միջամտութիւններ,
- Սխալներու անհանդուրժելի առատութիւն,
- Ազճատ հայերէն, ինչ կը վերաբերի յատկապէս Նամականիի ներածութեան:

Ուզեցինք ցուցակագրել սխալները, ասոնց իմաստը - ցուցակագրական կարգով - վերականգնելու համար. կարելի չէղաւ, ո՛չ միայն անոր համար որ ցանկը շատ երկար պիտի ըլլար, այլ նաև ուրիշ պատճառով մը, - ինչպէ՞ս

կարելի էր ցուցակագրել սխալ արտագրուած և ուրեմն սխալ թարգմանուած նախադասութիւններ կամ պարբերութիւններ ամբողջ, հարազատ պատճէնն ու համապատասխան թարգմանութիւնը, մանաւանդ որ, ինչպէս կը խոստովանի իմբագրող հեղինակը, միջամտութիւններ էին գործուած պատճէններու վրայ: Թէ ի՛նչ իրաւունքով...

Պէտք է ընդունիլ թէ մեր տրամադրութեան տակ չունէինք և չէինք կրնար ունենալ պատճէններ, բաղդատականներով ստուգելու համար անոնց տառին ու ոգիին պահպանումը, յարգումը: Ի յառաջագունէ, գիտակցութիւնը թէ իրեն յանձնուած էր ոչ սովորական ժառանգութիւն մը, հեղինակը մղելու էր հիմնական և լուրջ բծախնդրութիւն մը ցուցաբերելու հանդէպ գործին, որովհետեւ իրեն միայն վստահուած էր (2) առաքելութիւն մը՝ մատչելու այդ ժառանգութեան, և զայն ներկայացնելու բոլոր ժամանակներու ընթերցող հասարակութեան: Մէկ կողմէ, «Յանձնարարողին», ու աւելի հեռուն՝ ընթերցողներու, և միւս կողմէ «Յանձնակատարին» միջև վստահութեան յարգումի - անգի՛ր - պայմանագրութիւն մը կար, որ յարգուելու էր. ժառանգութեան հետ իրեն կը յանձնուէր ներկայի ու գալիքի, և դեռ գալիքի՝ ընթերցողներուն ալ վստահութիւնը:

Վստահութեա՛ն հարց՝ ըսինք...

Այնուհետեւ կը մնար գիտնալ թէ ձեռագիրը հրատարակելու որոշումը առնելէ առաջ, բացի հեղինակէն ու մասնակիօրէն իր գործակիցներէն, ընթերցումի որեւէ մարմին կամ ձեռնհաս անհատ կարգացա՞ծ էր զայն, և կամ առ նուազն հարեանցի ականարկ մը շնորհա՞ծ էր անոր,

այդքան սխալներով հանդերձ գործը հրատարակութեան արժանի հռչակելու համար: Երկրորդ հարցումը՝ հատորին հրատարակութենէն ետք ուէ՞ մէկը ձանձրոյթն առա՞ծ էր զայն իր ամբողջութեան մէջ կարգալու, տարագելէ՞ առաջ անգերազանցելի գնահատականներ...

Երևոյթը կը մնայ գերազանցապէս անիմաստ. արտասահմանի մեր ներկայ իրադրութեան այնքան ժլատ պայմաններուն մէջ հասած ենք երանելի՝ հանգրուանի, ցուցադրելով հարստութեան արտաքին բացայայտ նշաններ: Տխուր խրախճանք. բանաստեղծին անունը կրող միութեան Հայկաշէն Ուզունեան գրական մրցանակը ևս կը յատկացուի գրքի մը, որ ուղիղ գծով՝ անարգանք մըն է այդ բանաստեղծին յիշատակին ու վաստակին: Այս խրախճանքին Հալէպէն կը մասնակցի յապաղած կոչնական մը ևս, և կը պոռայ Շահան Շահնուրի ականջին.– Տարոսը՝ մե՛ր Շահնուրին, տարոսը՝ մե՛ր Շահնուրին, ենթադրելով թէ պսակած ենք արդէն Վահան Թէքէեանը, և շարունակուելու է ողբերգական զաւեշտը: Կ'երևի, ուր որ է, տեղ մը, դաւ մըն ալ Շահան Շահնուրի գլխուն կը նիւթուի, յետ մահո՛ւ, Թէքէեանի նման. տարոսը՝ մե՛ր Շահնուրին (3):

Այս հանգրուանին վրայ ծագեցաւ խղճմտանքի հարց մը. ի տես այսքա՛ն այլազան ու այսքա՛ն ծանր սխալներու՝ մեզի կը մնար կա՞մ լռել և կամ հրապարակաւ մատնանշել անբարեխիղճ մօտեցումը հանդէպ՝ Վահան Թէքէեանի գրական թանկագին ժառանգութեան մէկ մասը կազմող այս նամակներուն: Պարզ էր. մեղսակից լռութիւնը դասալքութիւն մըն էր: Եւ փոխանակ դրուատական յօդուածի մը, փորձեցինք վերականգնումի աշխատանք մը տանիլ և պատասխանատուներու մօտ դիմում կատարեցինք, վերա-

հրատարակութեան մը խոստումին դիմաց ստանձնելու համար սրբագրութիւնը գրքին: Պաշտօնական դիմումը սակայն արժանացաւ պաշտօնական լռութեան: Այնուհետեւ մեզի կը մնար հանրութեան ու մասնաւորաբար ընթերցող հասարակութեան սեփականութիւնը դարձնել վերականգնումի ջանքերուն արդիւնքը՝ ներկայ ուսումնասիրութիւնը, որ բանաստեղծին հանդէպ անխարդախ սէրէ կը բխէր բացառաբար:

Այս ուսումնասիրութեան սահմաններէն դուրս կը մնային գրքին հրատարակութեան առնչուող կարգ մը երևոյթներ, որոնք գրական աշխարհին պատկանելով հանդերձ, ուղղակի աղերս մը չունէին գրական, բանասիրական և լեզուական հարցերու հետ:

Իր ծաւալով մեծ՝ այս հատորը կը ներկայացնէ համապարփակ բովանդակութիւն մը։ 1. Նախաբան, 2. Ներածութիւն (մենագրութիւն մը, 90 էջ), 3. Նամակներ (թիւով 315), 4. Մանօթագրութիւններու ճոխ բաժին մը, ինչպէս նաև ա) անձնանուններու, բ) օտար հեղինակներու, գ) տեղանուններու և դ) պարբերական մամուլի ցանկեր։ Կը պարունակէ նաև լուսանկարներու և բանաստեղծին ձեռագրի վերարտադրութիւններ։

Նախաբանին մէջ հեղինակը կը թուէ անունները իր գործակիցներուն, որոնք աշխատակցած են իրեն, գործին ամբողջացման գծով։ Գրքին լրիւ ընթերցումը կը յայտնաբերէ իրողութիւն մը, թէ անոնց բոլորն ալ հաւասար խղճմտութեամբ չէ որ օգտակար եղած են հեղինակին։ Վստահութեան չարաշահութիւն մը կայ այս պարագային։ Բայց վերջին հաշուով կարելի չէ զանոնք, կամ անոնցմէ

մին կամ միւսը, պատասխանատու նկատել այս կամ այն, ծանր կամ նուազ ծանր, վրիպանքներուն համար, տրուած ըլլալով որ «Վ. Թէքէեանի Նամականի»ն կազմողը, խրմբագրողը և ծանօթագրողը եղած է փրոֆ. Աւետիս Սանճեան. արդէն, հեղինակն ալ կ'ընդունի թէ իր գործակիցները միայն սատարած են իրեն, այս կամ այն մարզին մէջ: Ամբողջ պատիւը երթալու է իրեն:

ՄՏՔՈՎ ՈՒ ՍՐՏՈՎ ՆՈՅՆԱՆԱԼ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀԵՏ

Հատորի մը պատրաստութեան մէջ, խմբագրումի աշխատանքը սև աշխատանք մըն է, որուն կարևորութիւնը, արժէքը կրնայ վրիպիլ սովորական ընթերցողի մը ուշադրութենէն, որովհետեւ իրեն մատուցուած գործը չի դրսևորեր, պէտք չէ դրսևորէ, ո՛չ մէկ հետք այն բոլոր անհարթութիւններէն, աւելորդաբանութիւններէն, լեզուական աններդաշնակութիւններէն և վրէպներէն, զորս տուեալ գործ մը իր նախնական վիճակին մէջ կը կրէ: Երբ հարթուած են այս բոլորը, ուրեմն, ընթերցողը ի վիճակի չէ բաղդատականով մը կշռադատելու տարուած սև, այսինքն անտեսանելի աշխատանքին արժէքը: Կը գոհանայ գործին անթերի ներկայացումով: Խմբագրողին միջամտութիւնը որքան ազդու, նոյնքան անզգալի պէտք է ըլլայ. ան կը նոյնանայ – մտքով ու սրտով – հեղինակին հետ:

Բարեխիղճ բծախնդրութիւնը կենսական անհրաժեշտութիւն մըն է խմբագրումի ամէն աշխատանքի համար, ըլլայ ան ստեղծագործական, թէ գիտական ու բանասիրական: Գիտական աշխատասիրութեան պարագային, ի՛նչ խօսք, բծախնդրութիւնը, առանց թուլացումի, հրա-

մայական է, քանի աշխատանքի երթուղին կը հաշուէ բազում որոգայթներ, և աշխատասիրողը խուսափելու է որոգայթներու մէջ իյնալէ: Նման երկասիրութեան մը համար բնաւ յանձնարարելի ու պատուաբեր միջոց մը չէ չրջադարձել կամ պարզապէս ... անտեսել անյաղթահարելի կարծուած հարցերը: Եթէ բացարձակ եզրերով պիտի խօսինք, գիտական մտքի համար չկայ անլուծելի, անյաղթահարելի հարց:

Իրողութիւնը կը հաստատուի. չկայ երկու տեսակ բծախնդրութիւն:

Հոս, այս պարագային, անփութութիւնը կը բացայայտուի ամէն մարդի մէջ, սկսելով պատճէններու արտագրումէն: Պէտք չէ տառացի իմաստով առնել այս բառը. արտագրումը կ'ենթադրէ գործընթաց մը՝ հարազատ պատճէնէն մինչև տպագրութիւն: Վերջին հանգրուանի վրայ՝ արտագրուած պատճէնը այն է, զոր ընթերցողը ունի իր աչքերուն առաջ: Արդ, դատելով բառերուն այլանդակ աղճատումէն, կը պարզուի թէ խմբագրողը ընտրած է ամէնէն կարճ ճամբան. Թէքէեանին անընթեռնելի ձեռագիրները տպարան է յանձնած, ապաւինելով՝ հայերէն ձեռագիր մեկնելով՝ գրաչարին փորձառութեան և գիտութեան:

Մտադրութեանց դատաւատութիւն մը չէ որ կը կատարուի, այլ փորձ մը՝ հասկնալու ողբալի արդիւնքին պատճառը:

Վահան Թէքէեան, ինչպէս կը պարզուի իր ձեռագրին լուսապատճէնէն, չէ ունեցած գիւրընթեռնելի գիր մը. բայց ասիկա որևէ ձևով չ'արդարացներ գործուած սխալ-

ները: Լեզուական մարզին մէջ կան հայերէնի դէմ մեղանշումներ, յատկապէս Ներածութեան մէջ. պարագան նոյնն է Ֆրանսերէն մէջբերումներու և Ֆրանսաբանութեանց արտագրումներու և թարգմանութեանց, ինչպէս նաև ցուցակներու կազմութեան, որոնց մէջ խմբագրողը, կամ ծանօթագրողը, կարող էր նիւթին տիրապետել, գիտական գուտ աշխատանք մը, մարդ մը՝ ուր անգերազանցելի կը մնան Միլիթարեան Հայրերը, ինչ կը վերաբերի արտասահմանի. այն ատեն պիտի խնայուէին՝ որքան ծիծաղելի, նոյնքան – վերջին հաշուով ի վնաս Վ. Թէքէեանի – ողբերգական սայթաքումները: Իր միջամտութիւնները այնքա՛ն վնասակար են եղած, որ առանց ասոնց ալ, պատճէնները յաճախ, աւելի հասկնալի պիտի մնային, քան բացատրութեանց կցումէն ետք:

Պարագան առաւել ևս կը ծանրանայ, երբ շուտով կ'անդրադառնանք թէ հեղինակը կը գործադրէ ծիծաղելի մեթոտ մը իր խաղը քողարկելու համար. մեթոտ մը՝ բաց դռներ խորտակելու, դժուարալոյծ հարցերու վրայէն սահիլ-անցնելէ ետք, սովորական բառերու վրայ բռնանալու պէս յամառելով,– մէկ կողմէ՝ խուսափում, և միւս կողմէ՝ բոլորովին անտեղի, չափազանցեալ բծախնդրութիւն:

Նման մակարդակի աշխատանք մը կ'ենթադրէ հիմնական գործելակերպ մը,– քննական և քննադատական անգիջող, անտեղիտալի մօտեցում մը: Իր նախաբանին մէջ փրոֆ. Սանճեան կը հաւաստիացնէ.– «Նամակները աւելի դիւրրեթեռնելի դարձնելու նպատակով, սակայն, որոշ չափով ուղղած ենք կէտադրութիւնը (4) և կարգ մը պարագաներուն, փոխած ենք նախադասութիւններուն պարբերականացումը»: Ուրեմն, ի յայտ կուգայ իրողութիւնը թէ «Նամականի»ին հեղինակը կը յաւակնի խմբագրական

լրիւ աշխատանք տարած ըլլալ, սկսեալ սրբագրական աշխատանքէն, ո՛չ իսկ խնայելով կէտադրութեան ու «պարբերականացումին»... Այլ գրքին ընթերցումէն կը պարզուի որ այս սրբագրական աշխատանքն իսկ տարուած է ամբողջական, չփոթեցուցիչ անփութութեամբ մը:

Մեր մէջ սովորութիւն է դարձած գրաշարական սխալ որակել այն բոլորը, որոնց համար ևս միակ պատասխանատուն կը մնայ հեղինակը, ինքը, տրուած ըլլալով որ տպագրութեան վերջին արտօնութիւնը կրելու է իր ստորագրութիւնը: Տպագրական կանոնագրութիւնը - մեր մէջ՝ տակաւին անգիր - կը տնօրինէ այնպէս որ հեղինակը ինք կը ստանձնէ սխալներու պատասխանատուութիւնը: Այս մասին կարիք պիտի չըլլար խօսելու, եթէ ասոնց թիւը - բացարձակ մրցանի՛չ - չգերազանցէր հանդուրժողութեան աստիճանաչափը. անոնք չվիտային մէկ ծայրէն միւսը:

ԱՌԱՏ, ԱՅԼ ՈՅ ՍՊԱՌԻՉ «ԾԱՂԿԱՔԱՂ» ՄԸ

Նախնական մակարդակի վրայ, խմբագրական աշխատանքը կը միտի՝ մասնաւորաբար յատուկ անուններու պարագային, ինչպէս նաև օտար անուններու տառադարձութեան պարագային, պատճէններու մէջ ուղղագրական միատեսակութիւնը ապահովել: Ահա քանի մը օրինակներ, որոնք կը յայտնաբերեն՝ գիտական աշխատանքի ոգիին խոտոր համեմատող՝ նախնական թափթփածութիւն մը, որ թոյլատրելի չէ մինչև իսկ առօրեայ մամուլին մէջ: Նամականիի ծանօթագրութեանց բաժնին մէջ Կ. Պոլիս կը գրուի նաև Կ. Պօլիս, Փարիզ և Բարիզ. նոյն բացատրութեան մէջ Չօպանեան կը գրուի նաև Չոպանեան և

Չոպանյան. այնքան ծանօթ Ալթին կը դառնայ Ալթիր... Հաշիւը չկայ «Սովետական Գրականություն»ներու, «Գոհար Ազնավուրյան»ներու, «Թոփուզյան»ներու:

Տեղ մը, հեղինակը կը մատնանչէ տպագրական դժուարութիւններ, չքմեղացներու համար նամակի մը – թիւ 184 և ծանօթագրութիւն – սխալ տեղադրումը ընդհանուր կարգին մէջ, չուտով ճշդելու համար թէ վերջին հաշուով խմբագրողին սխալին պատճառը «տպագրական դժուարութեանց» հետ կը հանդիսանայ «Թէքէեանի կողմէ կատարուած այս սխալը»: Խմբագրողը, Պիղատոսի նման ձեռքերը լուալու փորձ կատարելով, կ'ենթադրէ թէ հիմնական սխալ մըն է եղածը, և չկան շատ աւելի կարևոր սխալներ, որոնք տողանցեր են իր աչքերուն առջևէն առանց զինք սթափեցնելու:

Միայն անուններու կապակցութեամբ չէ որ կը պարզուի այս անփութութիւնը: Նման մօտեցումի հետեանքով այլանդակուած է իմաստը կարգ մը պարբերութեանց, ինչպէս, օրինակ,– «Թէքէեան մասնաւորապէս կը գնահատէր «Անահիտ»ի քաղաքական ուղղութիւնը և երախտագիտութեամբ կ'արտայայտուէր հայ աշուղները օտարներուն ծանօթացնելու նպատակով Չօպանեանի աշխատանքը» (էջ 35): ... «Այս թերութիւնը ան կը բացատրէ անով՝ որ թերևս տակաւին խորունկ և ուժով զգացում մը չունի տակաւին...» (էջ 47): Սրբագրական սխալի հետեանքով իմաստի կորուստ է (էջ 195) հետեւեալը.– «Ներփակ՝ ամուսնական հարցին վրայ գոյութիւն մը՝ ժողովրդական տեսակէտէն». պէտք է, անշուշտ, կարդալ գրութիւն: Թիւ 189 նամակի ծանօթագրութեան մէջ (էջ 639) կը կարդանք, առանց վերականգնելու իմաստը.– «Գերեվաճառութեան տարիներ տևող այս փաստերը ստիպած էին...»: Ուրիշ կողմից սխալ

մը՝ թիւ 114 նամակին մէջ (էջ 262) Պէշիկիթաշլեանի առջև դրուած է Նշան: Նշանը չի կրնար Պետրոս Դուրեանի կողքին կանգնիլ, այլ Մկրտիչը: Հասկցէ՛ք՝ ինչպէս որ կ'ուզէք:

Այնուհետեւ բոլորովին անհասկնալի կը մնայ իր յամառութիւնը՝ գրքին մէկ ծայրէն միւսը, տեքստ բառը գործածելու, փոխանակ պատճէնի. տակաւին այդ օտարամուտ բառէն ալ կերտեր է տեքստաբանական ստորոգելին: Նոյն վերաբերմունքը, բայց աւելի ծանր հետեւանքներով, կը յայտնաբերուի Ֆրանսերէն մէջբերումներուն (citations-ներ, որոնց համար միշտ գործածուած է [témoignages] վկայութիւններ բացատրութիւնը), և կամ Ֆրանսական անուններուն կապակցութեամբ տրուած կամ ... չտրուած բացատրութիւններով: Կը պարզուի որ մեղանշումներու մէկ կարեւոր մասը կը վերաբերի այս մարզին:

Հիմնականօրէն կասկածելի, կեղծ ու բոլորովին անտեղի է չափազանցեալ բծախնդրութիւնը, զոր, կարգ մը պարագաներուն, կը ցուցաբերէ հեղինակը: Ի վերջոյ, այսպիսի գիտական գործ մը ի՛նչ մակարդակի ընթերցողի համար կը հրատարակուի: Մանկապարտէզի ծի՛լ դասարանի աշակերտին ձեռքը չէ որ պիտի տրուի այս ծա՛նր հատորը: Տակաւին այս անտեղի բծախնդրութիւնը կարելի պիտի ըլլար անտեսել, եթէ անոր համապատասխանը գործադրուէր հո՛ն ուր կենսականօրէն անհրաժեշտ էր:

Ահա՛ քանի մը նմոյշներ այս աւելորդ բծախնդրութիւններէն.

- Թիւ 27 նամակին մէջ (էջ 131) փրոֆեսորը անհրաժեշտ տեսեր է թարգմանել "Non, non!" [ոչ, ոչ], չարք մը

նամակներու մէջ (25, 26, 56 և այլն) bureau (Ֆրանսերէն գրուած կամ տառադարձուած պիւնո) բառը: Նամակի մը (թիւ 163) առաջին երեք տողերուն մէջ Վ. Թէքէեան avion բառը երկու անգամ գործածեր է: Առաջինը ոչինչ. երկրորդն ալ թարգմաններ է: Ապա, քիչ անդին (թիւ 204 նամակ) դարձեալ avion-ը կը բացատրուի...: Նոյն տեսակի աւելորդաբանութեան գոհա՛ր մըն է (թիւ 203) Ouf! ձայնարկութեան թարգմանութիւնը,- «Ֆրանս. օֆ». ըսել կ'ուզէ Ֆրանսերէն թէ Ֆրանսական օֆ: Չենք գիտեր թէ արաբական կամ հայկական օֆ-ը ինչպէս կ'երգուի...

Առաջին հերթին, այսպիսի անտեղի բծախնդրութեան արդիւնք կրնայ նկատուիլ (թիւ 14) "du tic au tac"-ին տրուած բացատրութիւնը, «թիք-թաք» ծիծաղելիութիւնը, ինչ որ կը խափանէ իմաստը. մինչդեռ, նախ ճիշդ արտագրելով Ֆրանսական ծանօթ ասոյթը, ապա ճիշդ թարգմանելով զայն, իմաստը յստակօրէն կը պարզուի: Կարդանք հատորին մէջ տեղ գտած այս կարեւոր նամակին վերաւոր նախադասութիւնը,- «"Փարոս"-ի չորս սիւնակները բանաստեղծի մը հարբուխով թրջեր էք: Գիտեմ թէ ասանկ պարագաներուն «հարբուխտ»ին արժանապատուութիւնը կը պահանջէ լոել կամ շատ շատ, du tic au tac [թիք-թաք] պատասխանել նոյն կամ կրկին - եթէ կարելի է - violence-ով [սաստկութեամբ] որով յարձակուած է»:

Նամակին կարեւորութիւնը կը կայանայ այն իրողութեան մէջ թէ ան կը հանդիսանայ բանաստեղծին պատասխանը այն խիստ քննադատութեան, զոր ստորագրած է Միքայէլ Կիւրճեան, ինքնատիպ ձևով ողջունելու համար Թէքէեանի առաջին հատորին հրատարակութիւնը: Այս նամակով կը սկսի երկու գրողներուն միջև բարեկամութիւն մը, որ տարիներու ընթացքին պիտի զարգանայ ու

զօրանայ: Գործածուած ասոյթը բանալի-մէջբերում մըն է, և շատ յստակօրէն կը պարզէ Թէքէեանին միտքը: Նախ պէտք է սրբագրել տառական սխալ մը, սպրդած՝ Փըրանսերէնին մէջ, և թիք-ը վերածել թաք-ի (5): Կարդանք վերականգնուած ձևով,- «... Գիտեմ թէ ասանկ պարագաներուն «հարբոյխոտ»ին արժանապատուութիւնը կը պահանջէ լոել կամ շատ շատ, du tac au tac [հարուածիդ հարուածով] պատասխանել նոյն կամ կրկին...»:

Տակաւին այսքանն ալ տանելի պիտի ըլլար, եթէ առաւել ևս կարևոր մէջբերումներուն վրայէն անտարբեր չանցնէր խմբագրողը, զանոնք բոլորովին անտեսելով: Եւ հոս է որ կը պարզուի Աւետիս Սանճեանի տարօրինակ մեթոտը՝ դժուարութիւնները դիմակալելու:

Այս սայթաքումներէն առաջինը կը վերաբերի թիւ 26 նամակին... յետ գրութեան (էջ 130), որով բանաստեղծը կարևոր խոստովանութիւն մը կը կատարէ իր մտերիմին՝ Մ. Կիւրճեանին: Տեղին է մէջբերել լրիւ պատճէնը այս յետ-գրութեան,- «Յ.Գ.- Մաշարանէն գրեցի ասիկա. հիմա Հայ. Թատրոն պիտի երթամ: Գիտե՞ս թէ մեր խումբն ալ 3-4 շաբաթէն "Le Roi s'amuse" պիտի խաղայ, և ես triboulet պիտի ընեմ. ամիս մըն է փորձ կ'ընենք կոր. պիտի գա՞ս, չէ՞, զիս ծափահարելու»: Նախ պէտք է triboulet բառին առաջին գիրը գլխադրել և հասարակ անունը վերածել յատուկ անունի: Հասարակ անուն որպէս, բառը (ոսկերիչի գործիք) իմաստ մը չի տար տեղեկութեան, գործէքէան կը հաղորդէ իր բարեկամին: Թէքէեան յստակօրէն գլխադրած է բառը և Միքայէլ Կիւրճեան զայն կարդացեր է Triboulet: Արդ, Լը Ֆէօրեալ կոչեցեալն թրիպուլէ, ԺԵ. դարու վախճանին Պլուա քաղաքին մէջ ծնած, այլանդակ արարած մըն էր, և դարձաւ Լուի ԺԲ. և

Ֆրանսուա Ա. Թագաւորներուն հտպիտը, որուն կը վերագրուէին սրամիտ պատասխաններ: Վիքթոր Հիւկօ իր յիշեալ Թատերախաղը գրած է ներշնչուելով Թրիպուլէի կերպարէն: Հետաքրքրական ու շահեկան չէ՞ր իմանալ թէ անջրպետներու մէջ ճախրող մրրկահաւ՝ մեծ բանաստեղծը (պատկերը կը պատկանի Շարլ Պօտլէրին) չէր վարանած բեմ բարձրանալու և ստանձնելու նշանաւոր հտպիտին դերը: Մինչ Ա. Սանճեան յարմար չէ նկատած որեւէ բացատրութիւն տալ, սահեր անցեր է վրայէն...

Թիւ 80 նամակին մէջ, ուղղուած՝ այս անգամ Արշակ Զօպանեանին, ան դարձեալ ծուղակը ինկեր է, լուռ անցնելով Ֆրանսերէն յիշատակութեան մը վրայէն, - jeune Tarentine, եղած է երիտասարդ Թարենթոցի. պէտք է ըլլայ Թարանթունի, և աւելորդ տեղը չէ որ հոն դրուած է: Փորձենք տեսնել թէ ի՞նչ ըսել ուզած է բանաստեղծը, և ի՞նչ չէ ըսած խմբագրողը: Թարանթօ կամ Թարանթ քաղաքը Իտալիոյ հարաւը, համանուն ծոցի վրայ սպարտացիներու կողմէ կառուցուած նաւահանգիստ մըն է, Յոնիական ծովուն վրայ բացուող: Քաղաքին յունական ծագման մատնանշումը կարեւոր է սա՛ իմաստով որ Ֆրանսական Յեղափոխութեան դժխեմ օրերուն գլխատուած Ֆրանսացի բանաստեղծ Անտրէ Շենիէ, ծնած՝ Կոստանդնուպոլիս և մօրմէ՝ յոյն, հելլէն դիցաբանութեամբ սնած է, և անոր ազդեցութեան տակ հովուերգական քերթուածներ է գրած: Ասոնց մէջ հանրածանօթ է "La jeune Tarentine"-ը:

(Elle a vécu, Myrto, la jeune Tarentine.

.....

Son beau corps a roulé sous la vague marine.)

Արդ, նամակագիրը՝ բանաստեղծ, իր թղթակիցը՝ Արշակ

Զօպանեան՝ բանաստեղծ, երկուքն ալ ֆրանսական գրական-
նութեան լաւատեղեակ են, և ի՞նչ կրնար բանաստեղծ մը
գրել բանաստեղծի մը, եթէ ոչ մտածում մը ունենալ
եղերաբախտ բանաստեղծին մասին, անոր գեղեցիկ քեր-
թուածին ընդմէջէն, երբ այդ մտածումը ունեցող բանաս-
տեղծը Թարանթ կ'երթայ, ծննդավայրը գեղանի Միրթոյին,
և նաևով կը ճամբորդէ... Միրթոյին նման: Աւելորդ է ըսել
թէ Վ. Թէքէեան ամէն վայրկեան կ'ապրէր բանաստեղ-
ծութիւնը:

Բայց կա՛յ աւելի կարևորը այս առնչութեամբ:

Վ. Թէքէեան ինչո՞ւ, և այսքան աճապարանօք, կ'երթայ
Թարանթ: Նամակը գրուած է Փարիզէն 9 Սեպտեմբերին
(1919): Կայ 10 Սեպտեմբերի թուականով ալ նամակ մը
դարձեալ Փարիզէն: Ապա ասոնց կը յաջորդէ 18 Սեպտեմ-
բեր 1919 թուականով, այսինքն 8 օրուան տարբերութեամբ
նամակ մը, գրուած՝ Կ. Պոլիսէն: Այս նամակներուն ժամա-
նակագրութիւնը նկատի ունենալով, կը յայտնուի թէ
Թէքէեան Փարիզէն (Թարանթի վրայով) անցեր է Կ. Պոլիս:
Արդ, եթէ Պոլիս երթալ էր եղած իր նպատակը, կար աւելի
յարմար ուղեգիծ մը. բայց այդ չէ եղած իր առաջին
մտադրութիւնը. Թէքէեանի համար Թարանթ քաղաքը տա-
րանցումի կէտ մըն է երթալու համար... Գորֆու, որ կը
գտնուի Յոնիական ծովուն արևելեան ափին վրայ, և որ կը
հանդիսանայ Յունաստանի մէջ հայ որբերու համար տեղա-
դրուած գլխաւոր կայաններէն մին (6):

Այնուհետև, նկատի ունենալով որ 1919ի Սեպտեմբե-
րին (7) Վ. Թէքէեան կ'երթայ Երևան, շատ յստակ առա-
քելութեամբ, կը պարզուի Հայաստանի Ազգային Պատուի-
րակութեան անդամ Թէքէեանի երթուղին Փարիզէն Երևան

(Թարանթի և) Գորֆուի վրայով, և տողերուն միջև կարդալով, կարելիութիւն կը ստեղծուի իմանալու այդ առաքելութեան դրդապատճառներէն մին, որ կը վերաբերի հայ որբերու:

Թիւ 87 նամակը ուրիշ թակարդ մը հանդիսացած է Աւետիս Սանճեանի համար: Այս նամակը, գրուած՝ Պոլիսէն, դարձեալ Արշակ Զօպանեանին, կարևոր է սա՝ տեսակէտով թէ լոյս կը սփռէ՝ ազգային մարզին մէջ այս վերջինին տարած աշխատանքներուն վրայ: Կեղծիք բծախնդրութեամբ մը Non, non! և կամ avion և կամ ouf! կը թարգմանուին, այլ ինչո՞ւ որեւէ բացատրութիւն չի տրուիր այս նամակին մէջ յիշատակուած երկու թերթերուն մասին, երբ կը տեսնենք թէ Ա. Զօպանեան կը ջանայ Պոլսոյ մէջ բաժանորդ ապահովել Eclair և l'Homme libre թերթերուն համար: Եթէ Զօպանեան ջանք կը թափէ այդ ուղղութեամբ, պատճառն այն է որ 20ական տարիներուն, այդ թերթերը, Փարիզի մէջ լոյս տեսնող ազդեցիկ օրկաններ էին, և առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին, ընթացքին ու վաղորդայնին Հայոց Դատը կը պաշտպանէին (8): Մանաւանդ երկրորդը՝ որ կը պատկանէր Ֆրանսայի ներքին գործոց նախկին նախարար, նախկին վարչապետ Ժորժ Բլեմանսոյին, անուանեալն «Վազր»: Ահա՛ տուեալներ, որոնք կը յստակացնեն դրդապատճառները Արշակ Զօպանեանի դիմումին:

Այս նամակին կապակցութեամբ մատնանշենք կոպիտ սխալ մը և ուրիշ երկու հատ, անցնելէ առաջ ուրիշ նամակի մը, մնալով սակայն նոյն մարզին մէջ: Ուրեմն, այդ թիւ 87 նամակին մէջ կայ հետեւեալ ֆրանսաբանութիւնը, - à mon corps défendant (հատորին մէջ եղած է... dépendant) և ասիկա թարգմանուեր է՝ կ'ապաւինիմ մարմ-

նիս: Փորձութիւնը զօրաւոր է, մարդ կը տարուի հարց տալու թէ Վ. Թէքէեան կ'ապաւիւնի իր մարմնին ի՞նչ ընելու համար. à mon corps défendant կը նշանակէ ակամայ, փափաքիս հակառակ, և indiqué ո'չ թէ աչքի զարնող, այլ յարմար: Այս հատուածին իմաստը տրամաբանական կը դառնայ, երբ կը կարդանք այսպէս. Թէքէեան քիչ յարմար մարդն է, որ կարենայ բաժանորդ գտնել յիշեալ թերթերուն համար: Cotisation-ը մեր հասկցած անդամատուրքն է կամ անդամավճարը, և ոչ թէ հանգանակութիւն՝ որ collecte-ն է:

Թէքէեան հմուտ էր ֆրանսական գրականութեան ու լեզուի, և թրքերէնի, ինչպէս կը վկայեն իր նամակներուն պատճենները, որոնց մէջ յաճախ կը հանդիպինք ֆրանսերէն կամ թրքերէն բառերու: Թրքերէնի պարագային ևս Ա. Սանճեան առաւել բախտաւոր չէ եղած: Սխալ չգործելու լաւագոյն միջոցը՝ լռութիւնը կամ խուսափումը չէ: Ասիկա նոյնքան քննադատելի է որքան յարմարեցումի սա՛ տգեղ վերաբերմունքը, որ հասարակաց կը թուի իրեն և իր գործակիցներէն՝ «Բանաստեղծուհի և ՀՄՈՒՏ ՖՐԱՆՍԱ-ԳԷՏ ԶՈՒԼԻԵՍ Գրիգորեանին»: Այսպէս, թիւ 65 նամակին մէջ (էջ 186) Իգտամ բառը, որ յատուկ անուն մըն է այս պարագային և գլխադրուելու էր - կը նշանակէ Զանք կամ Երեկոյ -, անունն էր թրքական թերթի մը: Յստակ կը հասկցուի Թէքէեանին տեղեկութիւնը,- թէ «Արեւելք» թերթը ապաստան է գտած թրքական «Իգտամ» թերթի շէնքին մէջ:

Եթէ ակնկալելի չէ որ այս մատնանշուած կէտերուն վրայ խմբագրողը երկար յամենար, տրուած ըլլալով որ անոնք լրացուցիչ, երկրորդական դեր մը կը կատարեն իմաստի մը կաղապարումին, կերտումին մէջ, (եթէ չ'ուզ-

ուիր ծանրացնել ծանօթագրութեանց բաժինը), միւս կողմէ սակայն բոլորովին անտեսուած, ինչպէս նաև սխալ բացատրութիւնները պատճառ կ'ըլլան իմաստի խափանման ու նաև անոր եղծանման: Օտարամուտ ասոյթներուն և բառերուն ու անուններուն տրուելիք ամփոփ ու ճշգրիտ բացատրութիւնները պիտի վերստեղծէին անոնց հմայքը յաշս ընթերցողներու, ինչպէս նաև բուն իմաստը՝ յաշս այն աշխատասիրողներու, որոնք լաւատեղեակ չեն Ֆրանսական գրականութեան, ու նաև Ֆրանսերէնի նրբութեանց: Ո՞ւր կը մնայ թելադրուածին հմայքը... Թելադրուածը չի՞ նմանիր համակարգիչ փոքրածաւալ գործիքներու «ոսպերուն», որոնք խտացեալ բազում տեղեկութիւններ կը պարունակեն: Այդպէս խիտ ու բազմերանգ է թելադրուածը...

Թէքէեան Ֆրանսերէնի կամ Թրքերէնի կը դիմէ, աներկբայօրէն յստակացնելու համար իր միտքը, վստահ ըլլալով որ այդ ձևով իր թղթակիցը զինք աւելի լաւ պիտի հասկնայ: Այդ օտար բառերուն կամ դարձուածքներուն սխալ թարգմանութիւնը բոլորովին կ'աղաւաղէ իր ըսել ուզածը, իր միտքը: Ահա՛ քանի մը օրինակ ևս, կատարուած անբարեխիղճ աշխատանքին վերաբերեալ պատկերացումը ամբողջացնելու համար, ակնկալելով, յուսալով, մաղթելով (անկարելին. այսպիսի գործ մը, արտասահմանի այնքա՛ն անբարենպաստ պայմաններուն մէջ, քանի՞ անգամ կը հրատարակուի...) որ բոլոր Ֆրանսերէն արտայայտութիւնները, բառերն ու անունները վերանայուին:

Թիւ 9 նամակին մէջ, traits եղած է երկեր (թարգմանիչը չ'ըսեր թէ խնդրոյ առարկաները ամբողջակա՞ն թէ ընտիր երկեր են...): Այս բառին ճիշդ իմաստը կարելի է առանց բառարանի օգնութեան գտնել թիւ 242 նամակին մէջ (էջ 438), ուր Թէքէեան իր մնայուն «գրուցակիցին» կը թե-

լադրէ գգոյշ ըլլալ իր գրելիք նշմարներուն մէջ: Immunité (Թիւ 25 նամակ, էջ 128) պէտք է ըլլայ անձեռնմխելիութիւն, և ոչ՝ ապահարկութիւն, ազատութիւն. քիչ հեռուն (էջ 137), Թէքէեան արդէն գործածած է անձեռնմխելի բառը: Թիւ 27 նամակին մէջ (էջ 133) կայ Ֆրանսերէն սա՛ նախադասութիւնը՝ on serait au complet, որ թարգմանուեր է. ամբողջական պիտի ըլլայ (չ՛ըսուիր թէ ո՛վ կամ ինչը ամբողջական պիտի ըլլայ). մինչդեռ Թէքէեան կ'ըսէ թէ լրիւ կազմով պիտի ըլլայ ԻՆՔ մենք. vieux jeu հինաւորաց խաղ չէ (Թիւ 28, էջ 134), այլ կը բաւէ ըսել հնամենի: Dilatation (Թիւ 30, էջ 137) կը նշանակէ ընդլայնում և ոչ՝ զեղում. սրտի զեղում՝ այո, բայց թոքերու՝ ոչ: Faire valoir չէ արժէքաւորեցի, այլ արժեցուցի: Entre-temps (միշտ նոյն նամակին մէջ, յաջորդ էջի վրայ) կը նշանակէ մինչ այդ, և ոչ՝ երբեմն երբեմն: Երբեմն երբեմն՝ de temps en temps: Թիւ 34 նամակ՝ Dusanian-ն պէտք է կարդալ Hernani, Վիքթոր Հիւկոյի նշանաւոր թատերախաղը: Նոյն նամակին մէջ (էջ 144) lyrisme քնարականութիւն և ոչ՝ քնարերգականութիւն, և Nom de Dieu երբեք չի նշանակեր Աստուած իմ, այլ հայհոյանք է: Թիւ 37 նամակին մէջ (էջ 147-148-149) ուղղուած՝ Վահան Մալեգեանին, կայ յատկանշական հատուած մը, որուն մէջ Ֆրանսերէն նախադասութիւն մը գործածելով, բանաստեղծը կ'ըզէ իր հոգեվիճակին պատկերացումը յստակացնել: Ահա՛ այդ պարբերութիւնը.

«Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ Ձեզի: «Հիւրըրյէթ»ը ամենքին բերանն է, և առջի օր, թիւրքերը հալածեր ու ձերբակալեր էին հօճա մը՝ որ քրիստոնէից հակառակ խօսեր է: Հին բարեկամներ, մէկիկ մէկիկ, անցեալի խորէն յարութիւն կ'առնեն և ամէն ժամ կը ցցուին աչքիս դէմ: Երկրորդ կեանք մը ապրելու պէս բան մըն է. ամէն բան փոխուած,

մեծցած, հինցած, ծերացած: Je suis le bel au bois dormant [Կը
նմանիմ անտառի մէջ քնացող գեղեցկուհիի մը]...:»
«Հմուտ Ֆրանսագէտը» թերևս կ'անգիտանայ թէ le beau
կամ le bel և la belle նոյն սեռէն չեն, և Վահան Թէքէեան
իգական սեռի չէր պատկաներ, որպէսզի ըսէր. կը նմանիմ
անտառի մէջ քնացող գեղեցկուհիի մը: Ակնարկութիւնը
յստակ է. բանաստեղծը կ'ակնարկէ Շարլ Փերրոյի հէքիաթ-
ներէն մէկուն՝ "La belle au bois dormant", պատմութիւնը
իշխանուհիի մը, որ հարիւր տարուան քունի կը դատա-
պարտուի պարիկի մը կողմէ, և հարիւրամեայ այդ նինջէն
ետք արթննալով, փոխուած կը գտնէ աշխարհը: Թէքէեան
այս նամակին մէջ կուտայ իր առաջին տպաւորութիւնները
Պոլսոյ մասին, զոր կը վերագտնէ հարիւրամեայ քունէ
արթնցողի մը հոգեվիճակով: Վերը կ'ըսէր արդէն,- «Կը
քալեմ կոր պարելու պէս»:

- Bonne note (Թէքէեան ըսել կ'ուզէ J'ai pris bonne note) չի
նշանակեր լաւ գնահատական, այլ արձանագրեցի (թիւ
46).

- Vu les temps չի նշանակեր առ այժմ, այլ նկատի ունե-
ցալով ժամանակները (թիւ 48).

- Թիւ 55 նամակին մէջ (էջ 173) թրքերէն փոստս եղեր է
ՀՈՒՄ մորթոս, կարծես խօսքը կը դառնայ կաշեգործու-
թեան մասին.

- Ça donne comme un glas [ցրտասարսուռ բան մըն է] (թիւ
57, էջ 175). պէտք է գրել sonne և ոչ թէ donne. այն ատեն
Թարգմանութիւնը կ'ըլլայ,- ասիկա կը հնչէ մահազանգի
մը նման: Ֆրանսերէն նախադասութենէն առաջ, Վ. Թէքէ-
եան արդէն կը գուժէ,- «Հայրենիք»ը ո՛չ ևս է...

Անցնինք:

- Թիւ 67 նամակին մէջ կան մէկէ աւելի գոհա՛ւր նմոյշներ: Ահա՛ առաջինը. Թէքէեան կը գրէ,- «(Ահա խմբագրին այս մասին հոտառութիւնը կը գերազանցէ ֆրանսացի *artilleur*-ին *flair*-ը»:) *Artilleur* թարգմանուեր է թնդանօթակիր, իսկ երկրորդ բառը, *flair* չէ թարգմանուած: *Artilleur* կը նշանակէ հրետաձիգ կամ թնդանօթաձիգ. կ'ենթադրուի թէ ֆրանսացի թնդանօթաձիգին հոտառութիւնը եղած է առասպելականօրէն զօրաւոր... ճիշդ հայ խմբագրին հոտառութեան նման, մինչ թնդանօթակիրը, *cannonière*, լսուած չէ որ հոտառութիւն ունենայ: Նոյն նամակին մէջ յաջորդաբար մեզի կը բացատրուի *pièce* [թատերախաղ] բառը: Ապա, *n'est que de la petite bière*-ը գործածուեր է թեթև գարեջուրի իմաստով, և ո՛չ թէ գարեջուրի պզտիկ կաթիլ մըն է: Միշտ նոյն տեղը, Թէքէեան գործածեր է թրքերէն *ալը-վերիշ*, որ տարբեր է *ալա-ճաք-վերեճէքէն*. առաջինը կը նշանակէ առևտուր, Թէքէեանին ըսել ուզածը, մինչ անիկա վերածուած է առնելիք-տալիքի, որ նոյն իմաստը չունի:

Անցնինք:

- Թիւ 85 նամակ, էջ 208,- *feu de paille* չի կրնար ըլլալ դիրավառ ԱՏԱՂՁ, այլ յարդի կրակի իմաստով կարճատև բոց.

- *Interne*, le *médecin interne* ցերքին հիւանդութեանց բժիշկ չէ: Ասիկա կարկտան թարգմանութիւն մըն է, հիմնուած՝ այն ենթադրութեան վրայ թէ Երուանդ Օտեան կը տառապէր ներքին հիւանդութիւններէ, և թէ անոր մասին արտայայտուողը կրնար միայն ըլլալ ներքին հիւանդու-

Թեանց մասնագէտ մը (Թիւ 132 և 134, էջ 296 և 299):

- Entraînement [լսալիցանություն] պէտք է ըլլայ մարզում՝ վարժութեան պահպանման համար (Թիւ 149, 212). Թիւ 245ի մէջ նոյն բառը կը վերածուի սովորոյթի ուժի, մինչ Թէքէեան Թիւ 219 նամակին մէջ (էջ 412) արդէն կը գործածէ մարզուած բառը, փոխանակ դիմելու ֆրանսերէնի:

- Պրոնշիթս [ցնցատապ] (Թիւ 163) և պրոնշիթովս [շնչափողով] (Թիւ 182):

Անցնինք:

- Թէքէեան չի վարանիր մինչև իսկ Թրքերէն բայ գործածելու (Թիւ 219 - խորոզլանմիշ [աքլորանալ]), և Թրքերէն բառով հայերէն բայ կերտելու, և որովհետև այլուր այդ բայը չէ ընդգծուած իբր օտարամուտ, խմբագրողին ուշադրութեան վրիպած է: Արդարև, Յակոբ Օշականին ուղղուած Թիւ 178 նամակին մէջ Թէքէեան կը գործածէ (էջ 359) մալալէլ, մալալէլ: Յիշեալ բայը Թրքերէն-պարսկերէն մալալ բառին վրայ յօրինուած շինծու բառ մըն է, բայց աւելի յստակ կը պարզէ Թէքէեանի միտքը: Բայարմատ մալալ կը նշանակէ ծեփիշ (հայերէնի մէջ ունինք ծեփ, ծեփել): Նամակագիրը չի դիմեր հայերէնի, և կը նախընտրէ Թրքերէն-հայերէն արուեստական բայը: Մալալէլ (մալալամա՝ Թրքերէնով) շատ տարածուած Թրքաբանութիւն մըն է, որ մեկնելով ծեփելու արարքէն՝ կը գործածուի փոխաբերական իմաստով, այսինքն հարթել, ծածկել, և կամ շողոքորթաբար աւելի ողորկ դարձնել անհարթութիւն մը, տգեղութիւն մը:

- Թիւ 198 préventions [նախապաշարումներ] պէտք է

ըլլայ կանխագգուշութիւններս, կանխարգիլումներս, որովհետեւ նախապաշարումներս superstitions են: Նոյն նամակին մէջ՝ *faute de mieux* [մեծագոյն սխալ], *պէտք է կարդալ* ի չգոյէ լաւագոյնի:

- Թիւ 236, միշտ յարմարեցումի նոյն մեթոտով, (*provocation au meurtre*) [մահուան դատապարտելու աստիճան], ոչ՝ հրահրում, դրդում ոճրագործութեան:

- Թիւ 250 հայերէն տառադարձուած շաբօ [գլխարկ] (չի յստակացներ թէ արա՞նց թէ կանանց գլխարկ): Կ'արժէ իսաչեալ նախադասութիւնը կարդալ, տեսնելու համար թէ որքա՛ն իմաստ մը կրնայ այլանդակուիլ և դուրս իյնալ տրամաբանութեան սահմաններէն,- «Դարձեալ, էս եմ որ այսօր ձեռք առի Օր. Թիւրապեանի թարգմանութիւնը և շաբօ [գլխարկ] մը շինեցի քեզմէ, քու նամակէդ» (էջ 446): Ուրեմն, եթէ խմբագրողին հետեինք, թէքէեան գլխարկ մը շիներ է (Օր. Թիւրապեանի՞ համար) Միքայէլ Կիւրճեանէն (ասոր մորթէ՞ն - քեզմէ), կամ աւելի ճիշդը անոր նամակէն (քու նամակէդ - նամակին թուղթէ՞ն): Մինչդեռ թէքէեան ըսած է՝ ներածական յօդուածի. այսինքն մերժելով որեւէ պատասխանատուութիւն ստանձնել, կ'ուզէ Օր. Թիւրապեանի թարգմանութեան ներածականը խմբագրել Մ. Կիւրճեանի նամակէն հատուածներ մէջբերելով: Ֆրանսերէնի մէջ կան բառեր, որոնք նոյն ձևով գրուելով հանդերձ, ունին մէկէ աւելի իմաստներ, ինչպէս *loup*, գայլ, որ կը նշանակէ նաև կիսադիմակ: Այսպէս նաև, այդ երկու իմաստէն զատ, շաբօ ֆրանսերէնի մէջ կը նշանակէ նաև պրափօ. ապա, այդ բառին գործածութեամբ կայ ֆրանսաբանութիւն մը, *faire porter le chapeau*, այսինքն գլխարկ հագցնել, պատասխանատուութիւնը ուրիշին վրայ բեռցնե-

յու իմաստով: Լիբանանի մէջ ասոր մօտ ունինք աւելի գեղեցիկը, Թարպուշ հագցնել...

Թէքէեան բառախաղի սիրահար է, և պատեհութիւն չի փախցներ իր սրամտութիւնը բացայայտելու, և այդ ընելով սրամիտ խայթոցներ արձակելու: Նման բառախաղի զոհ գացած է խմբագրողը. տեսէ՛ք թէ ինչպէս (խօսքը ուղղուած է Միքայէլ Կիւրճեանին, թիւ 257, էջ 453). «...կը մնաս Luxor-ի մէջ, բարոյապէս luxé եղած [շքեղացած] քամակով, որ կը ցաւի...»: Եթէ ճիշդ թարգմանուած կարդանք նամակը, կը գտնենք առեղծուածային բառին իմաստը,- քամակը՝ որ կը ցաւի, որովհետեւ Թէքէեան ըսած է խախտած քամակով, և ոչ թէ շքեղացած (տեսնել luxer, luxation, luxe բառերուն իմաստները): Ապա, քանի որ այս ընթացքով շքեղանալու վրայ ենք, ահա՛ ուրիշ շքեղանք մըն ալ: Թէքէեան կը գրէ Կոստան Ջարեանին (Յաւելուած, թիւ 29, էջ 545),- «Հա... կ'ուզես որ «Արև» ղրկել տամ քեզի: Վա՛գ անցիր. չեմ ուզեր որ գրածներս ամբողջ տեսնես. յետոյ, և ասիկա նոյնքան ճիշդ է, թերթը ի վիճակի չէ luxe [շքեղ] ընելու, ինծի համար իմ բարեկամներու մատուցուելու...»: Ինչպէս կը պարզուի, Կ. Ջարեան կը փափաքի ձրի թերթ ստանալ իր հասցէին. բայց Թէքէեան կը մերժէ հասկնալի պատճառներով (մի՛ քաջալերէք ձրի թերթ կարդացողները. ձրի թերթ կարդալը գողութիւն է*...) ու անգամ մը ևս մեղքը կը գործէ

* Մեր ակնարկութիւնը կ'երթայ՝ 50ական թուականներուն լիբանանահայ մամուլի կարգ մը օրկաններու կողմէ որդեգրուած վերոյիշեալ կարգախօսին (կարեկցանքի^օ, խորհուրդ-խրատի^օ թէ հրահանգի շնչտով կը կարդացուի), որ տեղ կը գտնէր ամէն թիւի որևէ էջի վրայ: Կարգախօսին հեղինակը (վարչական պատասխանատու^օն թէ խմբագիրը, կամ թէ երկու պաշտօնները ստանձնած

Ֆրանսերէնի դիմելու: Թարգմանիչը ենթադրեր է թէ խնդրոյ առարկան սովորական բառ մըն է, այն՝ որուն կը հանդիպինք մեր խօսակցական լեզուին մէջ ալ, և այս իմաստը փակցուցեր է իր տեսած բառին, առանց անդրադառնալու թէ անիկա մէկ մասնիկն է Ֆրանսերէն դարձուածքի մը՝ *s'offrir le luxe de...*, որ կը նշանակէ՝ ինքն իրեն ընծալել յաւելեալ պերճանքը...: Այս իմաստով կարդալով պարբերութիւնը, և տարբեր ձևով չի կարդացուիր, միտքը կը յստականայ. Թէքէեան Ջարեանին կ'ըսէ թէ «Արև» օրաթերթը չի կրնար ինքն իրեն ընծայել յաւելեալ պերճանքը [Կ. Ջարեանին] ձրի թերթ ուղարկելու:

Իր նախաբանին մէջ Աւետիս Սանճեան կ'ընդունի թէ հպումներ կատարած է Վ. Թէքէեանի նամակներուն վրայ: Նախ պէտք է ճշդել թէ ինչ նպատակով և ինչ ձևով կատարուած են այս հպումները: Նամականիին պատճէնները կը հրատարակուին իբրև նամակներ, և ոչ թէ գեղարուեստական մշակումներ՝ հետևողութեամբ պատճէններու: Այս վերջին պարագային պիտի բաւէր առանց տառը յարգելու, պահպանել ոգին: Բայց ոչ. եղածը հարազատ նամակներու հրապարակում մըն է: Սանճեան, տեղ տեղ, վերամշակումներու հետ չփոթուող հպումներու կ'ենթարկէ պատճէնները (և երբեք՝ տեքստեր...), յուսալով այս «նամակները աւելի դիրքնթեոնելի դարձնել»: Ան կը յաւակնի՝ նաև թէ «կարգ մը պարագաներուն փոխած ենք նախադասութիւններուն ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ» (ըսել կ'ուզէ՝ պարբերականութիւնը. աւելի հասկնալի չէ՞ր ըլլար ըսել շարքը): Պահ մը ընդունինք նաև թէ գործադրուած են յաջող միջամտութիւններ. բայց այդ պարագային ևս

նոյն անձը) կը յուսա՛ր լուծել քերթերու մնայուն տագնապը, այս ազդարարութեամբ «ցնծուն» քաժանորդներ գտնելով:

ի՞նչ կը մնայ հարազատութեան արժէքէն այդ նամականերուն, որոնց արժանիքներէն մէկը պիտի ըլլար գոյութիւնն իսկ այդ սխալներուն, երաշխիքը՝ անոնց հարազատութեան, որոնց համար Թէքէեան, ինքը առաջին հերթին, ո՛չ մէկ պատճառ պիտի ունենար ամչնալու: Կէտադրութեան սրբազրուժ, հպում և հուսկ ուրեմն, նոր «պարբերականացո՞ւմ», երբ ստոյգ է որ անհատականութեան մը ոճին մէկ տարրը կը հանդիսանայ պարբերութեանց, շունչին կշռոյթը: Փրոֆեսորը, այսքան ու աւելի սխալներ չտեսնելէ, և իմաստներ աղաւաղելէ ետք, այնքա՞ն ինքնավստահ է որ ճիշդ կարդացած է Թէքէեանի դժուարութեոցնէի ձեռագիրը և ճիշդ հասկցած է անոր միտքը, տառն ու ոգին: Մենք կը տարակուսինք (9): Առանց դիմելու բնագիրներու պատճէններուն, կարելի է տեսնել այդ պարբերականացումները, և ասոնց հետեանքով ստացուած աղիտալի արդիւնքներուն մասին յստակ գաղափար մը կազմել:

Կայ թարգմանական արուեստ մը, որ ներկայիս անգերազանցելի մակարդակի հասած է. չափածոյ թէ արձակ, գրական թարգմանութիւնները կ'իրագործուին խորքի և ձևի պահպանումով: Վահան Թէքէեան այդպիսի թարգմանիչ մը եղած էր աւելի քան վաթսուէ տարի առաջ, և այս աշխատանքները իրեն համար կը հանդիսանային մարզումներ [entraînements], իր գրիչը միշտ սահուն պահելու համար: Շրջան մը եղաւ որ բանաստեղծութիւնը անթարգմանելի կը նկատուէր (10), եթէ բացարձակ եզրերով պիտի յարգուէին եւ ձևը և խորքը: Այդ պատճառով որդեգրուեցաւ ազատ թարգմանութեան մեթոտը, որ կ'առաջադրէր գոհելով ձևը, պահպանել բանաստեղծութեան խորքը, ոգին: Հասկնալի թոյլտուութիւն մըն էր ասիկա, որ անհրաժեշտ

չէր արձակի համար, քանի արձակը կաշկանդումներ չէր ենթադրեր:

Երբ գրական մարզին մէջ, աւելի հեշտ է արձակ քան քերթուած թարգմանել, նոյնքան և աւելի հեշտ պիտի ըլլար թարգմանել – պահպանելով ե՛ւ տառը և ոգին – արձակ գրուած նամակներ, որոնք թարգմանիչին համար կը ներկայացնեն առաւելութիւնը գրական ստեղծագործութիւններ չըլլալու: Այս ձևով կը յարգուին գրողին գրելակերպը, մտածելակերպը, միտքը: Վահան Թէքէեան, զօրաւոր անհատականութեամբ բանաստեղծ, ունի իւրայատուկ ոճ մը ո՛չ միայն իր գրական ստեղծագործութեանց, այլ նաև ընթացիկ արտայայտութեանց մէջ. այս նամակները արժանիքն ունին ա՛յդ փաստելու: Գրուած՝ թրքերէնախառն թէ Ֆրանսերէնախառն հայերէնով, կամ հանդիսական, լուրջ ոճով, թէ երբեմն ամբողջովին ֆրանսերէնով, ունին թէքէեանական հարազատ դարձուածքներ: Այն աստիճան հարազատ, որ ոճն ու մարդը անխարդախ նոյնացումի կը հասնին:

Ուրեմն, երբ թարգմանութեան կը տրուին բանաստեղծին ֆրանսերէն պարզ նամակները, շատ հեշտութեամբ պիտի պահպանուէին ե՛ւ ձևը և խորքը, առանց փոխելու նախադասութեանց «պարբերականացումները»: Այսպիսի անբարեխիղճ թարգմանութիւն մըն է թիւ 168 նամակը (էջ 343էն 346), գրուած՝ ֆրանսերէն, որուն արտագրումը ևս կատարուած է նոյնպիսի անպատասխանատու վերաբերմունքով, այնպէս որ իր սխալ արտագրածը սխալ թարգմանելով, թարգմանիչը տարուած է ծիծաղելի խօսքեր դնելու բանաստեղծին գրչին տակ. զանցառելով ուղղագրական բոլոր սխալները, առնենք նախադասութիւն մը (էջ 344),– "....; il reposait de bien d'autres qu'on rencontre

là-bas, ici et ailleurs". այս նախադասությունը թարգմանուեր է,- «Ան կը հանդարտեցնէր շատերուն (գրէ՝ շատերը)՝ որոնք կը հանդիպէին իրեն, այստեղ կամ այնտեղ»: Կարծես, այդ շրջանին, հայերը կատրած էին, և ողբացեալ Պալեոգեան բան գործ ձգած, կը հանդարտեցնէր իրեն հանդիպող իր խոովեալ ազգակիցները, այստեղ կամ այնտեղ... Նախ պէտք է ճշդել թէ *reposer*-ն կը նշանակէ առաջին իմաստով, երկարիլ՝ հանգչելու համար, և ոչ՝ հանդարտեցնել, որուն ֆրանսերէնն է *calmer*-ն. *reposer* կը նշանակէ նաև, ի միջի այլոց, հանգչիլ՝ յաւերժական քունի իմաստով: Բծախնդրութիւնը չեն ունեցած ստուգելու այդ բայը, զոր թէքէեան գործածած է, և որ նպաստելու է՝ այդ նախադասութենէն անմիջապէս առաջ եկող նախադասութեան մէջ արտայայտուած միտքը զարգացնելու: Ակնարկելով Պալեոգեանի մահուան, և խօսելով անոր արժանիքներուն մասին թէքէեան կ'ըսէ,- "Par bien des côtés, il était au-dessus de l'Arménien moyen;..." [*Ծատ մը կողմերով ան սովորական հայէ մը (գրէ՝ հայէն) բարձր (գրէ՝ վեր) էր*]: Եւ այս գնահատանքը զարգացնելով թէքէեան ըսել կ'ուզէ (կը հետևեցենք, մեր աչքերուն առաջ չունենալով բնագիւրը) թէ «ան նկատի չէր ունենար շատ-շատերը, որոնց կարելի է հանդիպիլ այնտեղ՝ հոս կամ ուրիշ տեղ»: Հանգոյցը քակելու միակ միջոցը կը մնայ վերստին կադալ յիշեալ նամակին պատճէնը և գտնել բանալի-բայը, որ ըլլալու է «*se passait*», կը նշանակէ՝ «*նկատի չէր ունենար*»:

Կարկտան յարմարեցումի մասնագէտ, խմբագրողը կամ թարգմանիչը նախաճաշակ մը տուած էին ընթերցողին, Կիւրճեանին ուղղուած թիւ 48 նամակին մէջ (էջ 163), անոր հրամցնելով հետեւեալ նախադասութիւնը հանդերձ թարգմանութեամբ,- «*իսկ ես, j'ai l'air de faire ça pour la peau!* [կարծես թէ ասիկա իմ մորթիս համար կ'ընեմ]

(դարձեալ կաշեգործութիւն...): Պէտք է ճիշդ կարդալ. շատ հաւանաբար (կը հետեցնենք) բառը *peine* է, որ աւելի տրամաբանական իմաստ մը կուտայ նախադասութեան, և այդ նամակին մէջ *Թէքէեանի* տրտունջքին. այդ տարապարհակ աշխատանքներէն ձեռք ձգած միակ շահը կամ արդիւնքը կ'ըլլայ իր **ՏԱՌԱՊԱՆՔԸ** (*la peine*):

Աւելի յստակ գաղափար մը կուտայ Սանճեանի գործադրած «պարբերականացումին» մասին թիւ 228 նամակին (էջ 421էն 424) թարգմանութիւնը. 13 տողնոց միաձուլլ պարբերութիւն մը վերածուեր է երեք պարբերութիւններու (4+8+4 տող), իսկ թարգմանութեան մասին ճաշակ մը ևս, ինդրեմ. *Թէքէեան կ'ըսէ*.- "Oui, je rentre à la fin de la semaine prochaine. Je ne sais si d'ici là je tiendrais encore, tellement je m'épuise..." [**Այո, ես չաջորդ շաբթուան վերջաւորութեան հոն կը ժամանեմ (գրէ՝ չառաջիկայ շաբթուան վերջը ԿԸ ՎԵՐԱԳԱՌՆԱՄ, յայտնի է թէ ո՛ւր):** 2եմ գիտեր թէ հոս ու հոն այցելութիւններու համար ժամանակ պիտի ունենա՞մ. այնքան յոգնած եմ և...»]: Նախադասութեան ընդհատումը պէտք չէ ենթադրել տայ թէ մնացեալ մասը ճիշդ է թարգմանուած: Կ'երևի թէ d'ici là-ն որ տեսեր է, «հմուտ ֆրանսագէտը» հետեցուցեր է թէ՛ երբ մարդ երկրէ մը ուրիշ երկիր կը մեկնի, այցելութիւններ (փրոթոքոլայի՞ն, թէ ընկերական, խնամիական) տալու է, հանդիպած տեղն ալ գոնէ սուրճ մը խմելով, և թէ *Թէքէեան* մտահոգ ըլլալու է որ ժամանակ պիտի չունենայ այդ այցելութիւնները տալու. մինչդեռ ան կը յայտնէ թէ ինք այնքա՛ն կը սպառի, և սև մտածումներ կ'ունենայ առտուընէ մինչև իրիկուն, և թէ ուրեմն, պիտի կարենա՞յ դիմանալ մինչև այդ օրը, այսինքն «յառաջիկայ շաբթուան վերջը»:

Այս բոլոր սայթաքումները անհրաժեշտ կը դարձնեն առաջին հերթին վերականգնել Ֆրանսերէն պատճէններուն հարազատութիւնը, ապա զեղչելէ ետք անոնց աղճատ թարգմանութիւնները, նոր թարգմանութիւններ կատարել:

Ապա, այս առնչութեամբ կը մնայ մատնանշել թէ այս այլանդակ թարգմանութեանց bouquet-ն կը հանդիսանայ թիւ 184 նամակին մէջ (էջ 366էն 369, ճիշդ այն նամակին, որուն սխալ տեղադրման պատասխանատուութիւնը մերժեր է ընդունիլ Ա. Սանճեան, ընթերցողին յանձնարարելով՝ նամակի «թուականի մասին՝ տե՛ս սոյն նամակին ծանօթագրութիւնը»), Ֆրանսերէն երկու մէջբերումներուն թարգմանութիւնը Նիցչէի ոճին վերաբերեալ:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՍԱՅԹԱՔՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԱՆԻՄԱՆԱԼԻ ... ԼՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թիւ 166 և 222 նամակներուն մէջ կը յիշուի ո՛մն Տիկ. Լիւսի Փոթուքեան. այս անունը դրուած է անձնանուններու ցանկին վրայ, առանց որևէ բացատրութեան: Խմբագրողը Նամականիին հրատարակութենէն ետք շատ հաւանաբար, ամսոսանքով անդրադարձաւ թէ յիշեալ անձը մէկէ աւելի հանգամանքներ կը ներկայացնէր երկու բառով բացատրութեան արժանանալու համար: Յետագային Տիկ. Լիւսի Թոսպաթ, ան քոյրն է Մատթէոս Զարիֆեանի և Սիրան Սեզայի, և իր ամուսնոյն՝ Տիգրան Թոսպաթի (11) հետ եղած է հիմնադիրը Պէյրութի «Այգ» օրաթերթի, հրատարակուած՝ անխափան քսաներկու տարիներ (1953–1975):

Ահա, այս ձևով կ'անցնինք գրքին բուն գիտական բաժ-

նին, որուն ծանօթագրութիւններն ու ցուցակները կը պատկանին Աւետիս Սանճեանին. ան այս մարզին մէջ ևս բախտաւոր չէ եղած: Թիւ 229 նամակին մէջ (էջ 424), ուղղուած՝ Շահան Շահնուրին, Թէքէեան մեղքը կը գործէ ֆրանսերէն avatar բառին օգնութեան դիմելու: Հոս, խմբագրողը, փոխանակ պզտիկ բացատրութիւն մը տալու փակագծի մէջ, (քիթը հոտ առած է. կը գտնուի դէմ յանդիման գիտական թաքնախորհուրդ բառի մը...) ընթերցողը կը հրաւիրէ ծանօթագրութեանց բաժինը. փակագիծերու միջև վերապահուած միջոցը սահմանափակ է, և ինք տեղի պէտք ունի, քանի ըսելիք կայ այդ բառի մասին, և միայն հոն ինք ի վիճակի է աւելի հանգամանօրէն բացատրելու առեղծուածային բառը. այլ, դժբախտաբար, արդիւնքը կ'ըլլայ ողբալի, աւելի քան երբեք: Զայն մէջբերենք իր ամբողջութեան մէջ, և վայելէ՛նք,- «1. Avatar բառը (որ ծագումով Սանսկրիտ-երէն է) ունի քանի մը նշանակութիւն. (1) Հիմնուած աստուծոյ մը (օրինակ՝ Վիշնուի) մարդեղութիւնը. (2) յարատևող հիմնական գոյակցութեան մը (գրէ՛ գոյացութեան մը) տարբեր աստիճանը կամ փոփոխակը. և (3) ուրիշ անհատի մը մարդեղութիւնը, կամ մրմնացումը անձի մը մէջ (ինչպէս գաղափարի մը կամ փիլիսոփայութեան մը մարմնացումը): Հաւանաբար՝ Թէքէեան զայն այստեղ գործածած է վերջին իմաստով»:

Տեսա՞ք՝ ուր տարաւ մեզ, և անճարակօրէն չյաջողեցաւ մեր հետաքրքրութիւնը գոհացնել: Նամակին առաջին տողը կը յայտնէ Թէքէեանի մտահոգութիւնը. ան կ'ըսէ,- «Կը յուսամ որ առողջութիւնդ վերագտած ես»: Ապա կ'աւելցնէ,- «Հեռուէն հետևեցայ avatar-ներուդ»: Սանճեան այս նախադասութեան իմաստը կը մեկնէ (կարծես խորհրդաւոր նշան մը ըլլար ան...) իբր՝ «(ինչպէս գաղափարի մը կամ

փիլիսոփայության մը մարմնացումը): Հաւանաբար Թէ-
քէեան զայն այստեղ գործածած է վերջին իմաստով):
Ո՛չ, Սանճեան կը սխալի անգամ մը ևս. Վ. Թէքէեան
ըսած է՝ «հեռուէն հետևեցայ avatar-ներուդ», այսինքն
խեղճ Շահնուրի (12) գլխուն եկած փորձանքներուն,
դժբախտութեանց: Այսքան պարզ ու յստակ:

Շահան Շահնուրի վերաբերեալ երկու մատնանշումներ
ևս.

- Թիւ 244 նամակին մէջ (էջ 489), guigne բառին տրուած
է թթուութիւն, դառնութիւն բացատրութիւնը. մէջբերենք
հասուածը. Թէքէեան կը գրէ Շահնուրին,- «Ծնորհակալ
եմ նախ թղթակցութեանդ, յետոյ տուած երկու լուրերուդ
համար: "N.R.F."ի (13) Սեպտեմբերի թիւը պիտի փնտռեմ
և կարդամ. բայց շատ կը վախճամ որ Gallimard-ը առ
ալծմ չհրատարակէ գիրքդ, ինչ որ իրապէս պիտի ըլլայ
քեզի համար un coup de Trafalgar... [Թրաֆալկարեան
հարուած մը]: Չեւիւա՛ն այդ բառը guigne [թթուութիւն,
դառնութիւն] բերած ըլլայ թէ՛ գիրքին և թէ աշխարհի,
պատերազմը ան բերա՛ծ ըլլայ»:

Ընթերցողը ի՞նչ հասկցաւ Թրաֆալկարեան հարուա-
ծով: Մինչև Թրաֆալկար և Նելսոն բարձրանալու է իմաս-
տի նշոյլ մը քաղելու համար. ու տակաւի՛ն: Ճրանսերէնի
մէջ գործածական այս դարձուածքը տեղ գտած է Ֆրան-
սերէն լեզուի բառարաններու մէջ, և կը նշանակէ.
«Չնախատեսուած ու աղիտալի արկած» (Լարուս 84): Այս
պարզ բացատրութիւնը կը յստակացնէ նախադասութեան
իմաստը:

Առաջին «խափանումէ» մը ետք կ'իյնանք երկրորդին

մէջ, այս անգամ guigne բառին սխալ բացատրութեամբ. Եղիա Տեմիրճիպաշեանի Ֆրանսերէնէ հայերէն բառարանին մէջ (Տպ. 1930, որ հաւանաբար եղած է թարգմանիչին գործածած միակ բառարանը, բոլորովին ժամանակավրէյ), կայ այս բառը, որուն համար տրուած բացատրութիւնն է անոյշ կեռաս մը. խմբագրողը, կ'ենթադրենք, նիւթին յարմարող իմաստ մը հետեցուցած է բառարանին տուած բացատրութենէն. Թրաֆալկարեան հարուածը կրնայ թթուութիւն, դառնութիւն պատճառել. անոյշ կեռասը կը թթուի. ընդունինք. բայց ի՞նչ կը նշանակէ թթուութիւն, դառնութիւն բերած ըլլալ գըքին, աշխարհին... Ու տակաւին, Թէքէեան հեգնանքով կ'արտայայտուի,- Չըլլայ որ այդ անունը պատերազմ բերած ըլլայ...

Տեմիրճիպաշեանի բառարանին մէջ չկայ երկրորդ guigne մը, որ Թէքէեանին գործածածն է: Ֆրանսերէն երկու բառերը, հինգ հարիւր տարիներու անջրպետով մը իրարմէ բաժնուած, տարբեր ծագում ունին: Երկրորդ բառը կը նշանակէ,- «Չար բախտ, որ կը թուի կաշիլ մէկու մը»: (Շահան Շահնուր գրած է կարճ պատմութեամբ մը, որ իրականութեան մէջ կուռ պատկեր մըն է, Tout le Trafalgar (14) վերանգրով: Այս պատմութեամբ իր վերնագիրը կուտայ Transfert Nocturne [Ծրգ հրատարակութիւն, 1955] հատորի պատմութեանը առաջին խումբին - տասնվեց կտոր): Ապա, Թէքէեանի նամակը մենք կը կարդանք սա՛ իմաստով, թէ չըլլայ որ Ծահնուրին գործածած Trafalgar անունը, [որ կը խորհրդանշէ Ֆրանսական նաւատորմիչին խորտակումը], չար բախտ բերած ըլլայ հեղինակին, արգիլելով իր գրքին հրատարակութիւնը Gallimard-ի կողմէ: Ուրիշ իմաստ չունի նամակին այդ հատուածը: Ալ ո՛ր կը մնան Թրաֆալկարեան հարուածը և թթուութիւնը շատ չաքարոտ, քաղցր կեռասներուն:

Եւ հիմա կը հասնինք աւելի գեղեցիկին:

- Թիւ 248 նամակին մէջ (էջ 443-444), գրուած՝ Փրանսերէն, և թարգմանուած, Թէքէեան կը հաղորդէ թէ շնորհիւ [Շահնուրի] 99 բարեկամներու (Գահիրէի՞ թէ գանազան երկիրներու մէջ), յաջողեալ է գոյացնել պզտիկ գումար մը, զոր [Շահնուրին] կ'ուղարկէ: Ինչո՞ւ 99 և ոչ՝ 100, հարց պիտի տայ ընթերցողը, որ եթէ Փրանսերէնի տեղեակ չէ ու մանաւանդ չունի բնագիրը իր աչքերուն առաջ, երկար պիտի չարչրկէ իր միտքը, ուղղելու համար այս սխալն ալ: Եթէ Թէքէեանի Նամականին խմբագրողը յամառէր իր սկզբնական կասկածանքին վրայ - որովհետեւ մերժեալ է ընդունիլ այդ թիւին տրամաբանականութիւնը, և հարազատ պատճէնին ու թարգմանութեան մէջ 99-ի կողքին դրեր է հարցական նշաններ, առանց սակայն կարենալու լուծել առեղծոածը-, և շարունակէր իր պրպտումները այդ ուղղութեամբ, պիտի անդրադառնար թէ երկու 9-երու նմանող այդ գիրերը տողին երեւակայական կամ անտեսանելի գիծէն վար կախուած գիրեր են, և ոչ՝ թիւեր - եթէ թիւեր ըլլային, անոնք պիտի կանգնէին գծին վրայ -, և թէ այդ գիրերը ուրիշ բան չեն եթէ ոչ Փրանսերէն գտաւր: Այնուհետեւ հեշտ պիտի ըլլար տեսնել թէ գործածուած չորս գիրերը - qqes - սղումն են quelques-ին, որ կը նշանակէ քանի մը, և իմաստը կը վերականգնի այս ձևով:

Ծանօթագրութեանց բաժնին մէջ կը մատնանշենք քանի մը սխալներ ևս ու անբացատրելի լուռութիւններ.

- էջ 690՝ Աշոտ Զօրեան եղած է Աշոտ Զօհրապ, գրաշարական սխալի հետևանքով, ինչպէս վերջին էջին վրայ (709) վ. Թէքէեանը եղեր է վ. Քէքէեան.

- Օննիկ Զիֆթէ-Սարաֆի մասին կը գրուի,- «(1874-1930) Յայտնի վիպասան, լրագրող, թարգմանի» (էջ 695), իսկ Ռուբէն Զարդարեան (էջ 690) կ'արժանանայ հագիւ երկուքուկէս բառերու. ուրիշ աւելի կարևոր արժանիքներու հետ անկէ կը խլուի նաև նահատակի լուսապսակը: Ըսուած է,- «(1874-1915) Հրապարակախօս, խմբ. և մանկավարժ». այսքան միայն. կը մոռցուի հիմնականը,- Արդի հայերէն լեզուի մեծագոյն վարպետներէն, գեղապաշտ արձակագիր, հեղինակ «Յայգալոյս» հատորի և «Մեղրագէտ»ներու շարքին:

- էջ 698՝ Տաղաւարեան, Տոքթ. Նազարէթ. ո'չ մէկ բացատրութիւն: Վերականգնենք. «Տոքթ. Տաղաւարեան Նազարէթ - 1862-1915, հասարակական մեծ գործիչ, ճարտարագէտ և բժիշկ, հեղինակ բազմաթիւ գործերու, որոնց շարքին՝ «Ծագումն հայ տառերու». անդամ Օսմանեան Խորհրդարանի և ազգային երեսփոխանական ժողովի: Մեծ Եղեռնի զոհերէն».

- էջ 709՝ գրուած է,- ««Տաթև». տարեցոյց, Հալէպ, 1925-1929: Խմբագիր Արտաւազդ Սիրմէեան»: Առաջին ճշդում. ստոյգ է թէ «Տաթև» հրատարակուած է մինչև 1930 և ոչ 1929, այսինքն լրիւ 6 տարի, և առաջին տարին՝ Կ. Պոլիս, այնուհետև Հալէպ: 1930էն ետք դադրած է անոր հրատարակութիւնը. այս տեսակէտը կը հիմնուի այն իրողութեան վրայ թէ այդ թուականէն քսան տարի ետք, Արտաւազդ Սրբազանի լոյս ընծայած մէկ երկիր վերջաւորութեան դրուած մատենագիտական ցանկին վրայ յիշուած հեղինակութեանց շարքին կան միայն վեց տարիներու «Տաթև»ները: Թէև կրնայ կասկածի դուռ բանալ 1930ի «Տաթև»ին մէջ տրուած խոստումը՝ Հ. Սիմոն Երեմեանի (Ատրուշան) «Թաղուած փառքը» թատրերգութեան վերջին

մասը լոյս ընծայելու 1931ի տարեցոյցին մէջ (Թատրեր-գութեան առաջին մասը լոյս է տեսած «Տաթև»ի 1929ի թիւին մէջ): Եթէ 1931ին և այդ թուականէն ետք լոյս տեսած ըլլար «Տաթև», պարագան պիտի յիշուէր 1950ին հրատարակուած գրքի մատենագիտական ցանկին վրայ:

Այս առնչութեամբ աւելցնենք թէ 1926ի (Բ տարի) և 1929ի (Ե տարի) «Տաթև»ներուն մէջ Վ. Թէքէեանէն գըտանք համապատասխանաբար հնչեակ մը՝ «Տեսիլք» վերնագրով, և նամակ մը (Գահիրէ, 13-7-28, ուղղեալ Արտաւազդ Վարդապետին, Թէոդիկի մասին): Այս նամակը կըրնար տեղ գտնել նամականիին մէջ:

Ապա, Աւետիս Սանճեան կ'անգիտանայ յիշեալ անձնաւորութեան եկեղեցականի հանգամանքը: Մեր եկեղեցւոյ կարկառուն դէմքերէն՝ Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, որ եղած է Փարիզի Հայոց Առաջնորդն ալ, հեղինակած է երեսունէ աւելի (հրատարակուած) պատմաբանասիրական և գրական գործեր: Առաջիններէն յիշենք «Պատմութիւն Հալէպի Հայոց» եռահատոր ստուարածաւալ երկասիրութիւնը: Մոռնա՛լ եկեղեցականի հանգամանքը այս հալածեալ հոգեւորականին, և անդին (էջ 660 և 667, Ծանօթագրութեանց բաժին, և էջ 692, Անձնանուններու ցանկ), լայնօրէն տարածուիլ ո՛մն (կարգաթող՝ այդ ալ) Հայր Զաւէն Կեռոյեանի անուան վրայ, հագիւլ զսպելով անոր տան հասցէն ու հեռաձայնին թիւն ալ տալու ցանկութիւնը... Այս գործելակերպը կը հանդիսանայ վերաբերմունք մը, որ կը շփոթեցնէ մեզ:

Տակաւին ցանկերուն մէջ յիշուած էջաթիւերն ալ ստոյգ չէ որ ճիշդ «հասցէներու» առաջնորդեն, ինչպէս ի միջի այլոց l'Eclair-ին դիմաց գրուած էջ 227ը, որ ըլլալու է

210: 227-ը կը պատկանի Débats-ին: Ապա, ինչի՞նչ կը ծառայէ մէկը միւսին ետեւէն շարել անուններ, առանց դոյզն բացատրութեան, ուզելով ըսել,- գացէ՛ք, փնտռեցէ՛ք: Եւ քանի որ սխալէ սխալ ոստումներ կատարելով հասած էինք Débats-ին, գացինք փնտռեցինք, և տեսանք թէ պակասաւոր անուն մըն է յիշուածը. թերթին լման անունն է "Journal des Débats politiques et littéraires", Ֆրանսական մամուլին ամէնէն երկարակեաց թերթերէն մին, որ հիմնուած էր 1789ին, այսինքն Ֆրանսական Յեղափոխութեան տարին, և հրատարակուած էր մինչև 1944: Յօդուածը, որուն կ'ակնարկէ Վ. Թէքէեան, լոյս տեսած է 2 Ապրիլ 1923ի համարի առաջին էջին վրայ, «Օրը օրին» սիւնակին մէջ, և կը կրէ հետեւեալ վերանգիրը,- "L'Arménie dans l'Art et la Poésie".

Այսքանը մատնանշելով հանդերձ, բնաւ սպառած չենք ըլլար թուումը սխալներուն, որոնց մէկ չնչին կոտորակն իսկ բաւարար պիտի ըլլար ընդվզեցնելու Թէքէեանը, և որոնց մեծ մասը կը մնայ ցուցակագրելի: Մեր մէջ սովորութիւն կայ - սակայն օրէնքի ուժ չունի ան - կարգ մը սխալներ ցուցակագրելու, խնդրելով խղճամիտ ընթերցողէն որ ընթերցումի ձեռնարկելէ առաջ, բարի ըլլայ գրքին մէջ սրբագրելու յայտնաբերուած սխալները:

Նման «դեղագիր» մը անգօր կը դառնայ, երբ ո՛չ միայն այսպիսի առատութեամբ և այլազանութեամբ սխալներ կը վխտան, այլ նաև աղճատուած են նախադասութիւններ ամբողջ. ու տակաւին կայ սա՛ անհաւատալիօրէն թափթիւած լեզուն: Յուցակագրել ո՛ր մարդին սխալները. ինչպէ՛ս վերականգնել աղաւաղուած իմաստը նախադասութեանց,- մի՛ կարողաք այդպէս, կարդացէ՛ք այսպէս, ուշի՛մ ընթերցող. կամ գացէ՛ք փնտռեցէ՛ք ու գտէ՛ք ինքնութիւնը այն անձե-

րուն, որոնց անունները տրուած են ցանկերու վրայ, առանց բացատրութեան: Յուցակագրումը սխալներուն՝ ո՛չ մէկ օգուտ կրնայ ընծայել, դարմանել զանոնք, բացի դատապարտելէ այս գործը, բացի հաստատելէ ժամանակի, Ֆիզիքական, հոգեկան, մտային ջանքերուն և նիւթական ներդրումներուն գուր վատնումը:

Նամականիին մէջ տեղ գտած կարգ մը նամակներ կուգան հաստատելու՝ Թէքէեանի մօտ ծայրայեղ բծախնդրութիւն մը հանդէպ ամէն տեսակի - և առաջին հերթին, ամէնէն տարրականը՝ տպագրական - սխալներու: Այդ սովորական սխալները մինչև իսկ անապահովութիւն կը պատճառեն քերթողին, այն աստիճան որ կը վարանի իր քերթուածները յղելու գրական հանդէսներու իսկ, վախնալով անոնց կրելիք հաւանական աղաւաղումներէն (նամակ թիւ 94, էջ 221, թիւ 270, էջ 470 և Յաւելուած թիւ 30, էջ 546), և աներկբայ կը դատապարտէ սխալի մը սպըր-դումը քերթուածի մը մէջ: Հակառակ այս բծախնդրութեան, Թէքէեան բախտաւոր չեղաւ ո՛չ իր ողջութեան և ոչ ալ յետ մահու, երբ հրատարակութեան ձեռնարկուեցաւ իր ամբողջական գործերուն, որոնց մէջ կը վխտան կոպիտ սխալները, և այսօր, երբ հանրութեան կը հրամցուին իր նամակները գրեթէ ամբողջական ձևի մէջ:

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԽՈՐԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արշամ Տատրեանին ուղղուած իր նամակին մէջ (թիւ 140, էջ 306), բանաստեղծական արուեստին շուրջ խորհուրդներ տալով իր կրտսեր գրչեղբայրին, կը գրէ՝ «Այս չորս ոտանաւորներուն մէջ ալ «մայր» կալ, իբրև accessoire [լատիեալ պշրանք]: Ծատ է, կարծեմ ասկէ ա-

ռաջ ալ կար»։ Accessoire իր առաջին իմաստով կը նշանակէ փոխնորդ կտոր, այլ ո՛չ մէկ պարագայի՝ յաւելեալ պշրամք։ Հոս գործածուեր է իբրեւ կարկտան. բայց այս սխալը չէր որ կ'ուզէինք վեր առնել, այլ ատկէ անմիջապէս ետք եկող նախադասութիւնը. Թէքէեան կը յաւելու,- «Ինծի» կ'ըսես «զիս»ի տեղ. սխալ է։

Թէքէեան անգիջող էր, խստապահանջ՝ բոլոր կանոններուն յարգումին հանդէպ, հաւասարապէս։ Որքան աններելի կը գտնէր ընթացիկ սխալները, նոյնքան և մեղանշումը քերականական կանոններու դէմ։ Գեղազիտական ստեղծագործութեան մը ոգիին հակառակ է մեղանշումը այդ կանոններուն դէմ, որոնք կը կաղապարեն կերպարը ստեղծագործական երկին։ Անոնց խախտումը կը հանդիսանայ՝ Գեղեցիկին տրուած սրբապիղծ հարուած մը։ Արշամ Տատրեանին յղուած այս տարրական խորհուրդը, որուն մասին խօսիլը բոլորովին աւելորդ պիտի նկատուէր՝ ակադեմական ըլլալու յաւակնութիւնը, փառասիրութիւնը ունեցող հրատարակութեան մը կապակցութեամբ, պէտք էր առաջին հերթին գործադրուէր Ա. Սանճեանի մենագրութեան մէջ, ուր քերականական կանոններու խախտումը, այլանդակ բառակերտումները, բայերու բնոյթին ու ժամանակներու ներդաշնակութեան անտեսումները և միշտ գրաշարական սխալները հաշիւ չունին։ Ինչպէս բանասիրական կալուածին մէջ բացայայտ էր յստակ մեթոտի մը և սկըզբունքներու հաւասար գործադրութեան մը չգոյութիւնը, այնպէս ալ լեզուական մարզին մէջ անիշխանական վիճակ մը կը պարզուի։ Օրինակներ ի շարս այլոց․

– Էջ VI- վերջին քսան տողերուն մէջ չորս անգամ գործածուեր է մեզ՝ փոխանակ մեզի-ի. մեզ օժանդակեցին, մեզ սատարեց, մեզ տրամադրեցին, մեզ օժանդակեցին.

- էջ 60- «Արամ Զարրզին (Վտարանդի) «Դրօշակ» և «Ռազմիկ» թերթերուն մէջ լոյս ընծայած գրութիւնները՝ Թէքէեանին (ը) կը մղեն մեղադրել (ու) Սիւսանիսթին (...թօն)».

- էջ 62- «...դատաստանը Կոստան Զարեանի մասին, որուն (գոր) կ'որակէ «չաւլաթան»...».

- էջ 62- «Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ Սիրունիի փափկանկատութեան պակասը ընդվզեցուցած ըլլայ Թէքէեանին (ը)».

- էջ 68- «...զգացում, մտածում և կամք, որը (որոնք) կը մղէ (կը մղեն) բանաստեղծին (ը) ըսելու...».

Նման խախտումներ կան այս յիշուած էջերէն առաջ ու ետք, ամբողջ մենագրութեան երկայնքին:

Ահա նաև «ծաղկաքաղ» մը բառերու սխալ գործածութեանց կամ սխալ բառերու գործածութեանց.

- էջ II- Ի՞նչ է սա գրականսէրը: Հայութիւնը պիտի բաւարարուէր, եթէ բազմաճյուղի գիր սիրողները. գրասէրը պիտի բաւէր: Ինչպէս կ'ըսէր միւսը. գիր սիրիր, դալամ սիրիր, տաֆթար սիրիր... գրականը սիրելէ առաջ.

- էջ 2- Բարեկամ (ըլլալու է բարեկամական),... «որոնք չէր մերժած և որոնք...» առաջին յարաբերական դերանունը ըլլալու է զորս, իսկ երկրորդը կը մնայ անփոփոխ: Նոյն էջին վրայ, աւելի վերը, կայ ժամանակներու ներդաշնակութեան պակաս մը.

- էջ 31- յառաջիկայ պէտք է ըլլայ յաջորդ.
- էջ 35- սուր հանգամանք մը, թերևս, բայց (էջ 38) սուր խրամատ մը, ոչ, այլ խոր.
- էջ 52 և 56- ի՞նչ է սա արտաբերումները կամ արտաբերումը.
- էջ 69- «...նոր ուղի մը կ'առաջադրէ սկսնակ գրողներուն». կ'ենթադրենք թէ Թէքէեան ուրիշներու տեղ ինք չի կրնար առաջադրել, նպատակադրել, կրնայ միայն առաջարկել.
- էջ 72- «...Հոգեբանական (ըսել կ'ուզէ հոգեկան) արիութեամբ այդ վշտին հակադրող մարդն էր ան». խմբագրողը հաւանաբար ըսել կ'ուզէ. հոգեկան արիութեամբ վշտին դիմադրող, հակադրուող մարդ, բայց եթէ ըսել ուզածը իսկապէս հակադրելն է, այն ատեն բարի ըլլալու է ճշդել թէ վշտին ի՞նչ կ'ուզէ հակադրել.
- էջ 77- «...առևտրական գործի(ն) պայմանները չեն թոյլատրեր(») «Անահիտ»ին աւելի յաճախ աշխատակցելու ցանկութիւնը». ցանկութիւնը՝ ի՞նչ. գրիչին ծայրն էր և պիտի գրէր իրագործել.
- էջ 88- ի՞նչ է ամենատեսակ. բարեհաճէ գրել ամէն տեսակի.
- էջ 89- կենցաղ մը վարել. ոչ, մենք կ'ըսենք, եթէ կ'ուզէք, կեանք մը վարել.
- և վերջապէս սա ընկալուչ բառը (էջ 89), գոյական մը,

գործածուած է իբր ածական, մենագրութեան վերջին հատուածին մէջ: Թէքէեան երկու նամակներու մէջ այդ բառին կը դիմէ (նախ անով կազմուած ածականին). առաջին անգամ թիւ 122 նամակին մէջ (էջ 281) ան կը գրէ,- «...մեր միջավայրը... անընկալուի վիճակով»: Երկրորդ անգամ՝ թիւ 144 նամակին մէջ (էջ 311) ան կը գրէ,- «...Ձեր զգայնութեան, որ հագուադէպօրէն նորը և ընկալուի է...»: Թէքէեան անընկալուի և ընկալուի ածականները կը գործածէ կրաւորական իմաստ ունեցող գոյականներու համար. հոս, առաջին պարագային, միջավայրը ունի կրաւորական բնոյթ մը (թէ և նոյն միջավայրը կրնայ ներգործակա՛ն բնոյթ ալ ունենալ). իսկ զգայնութիւնը գերազանցապէս կրաւորական իմաստ մը ունի:

Մեր մէջ, ներկայիս, ընկալուիչը կորսնցուցած է ածականի առաջին իմաստը, և ստացած է տարբեր իմաստ ու բնոյթ, միշտ պահելով սակայն իր խորքը: Ընկալուի կը նշանակէ փեսայ (հարսը ընկալողի իմաստով, թէ և դադրած է այդ իմաստով գործածուելէ), և հեռաձայնի լսափողը: Ֆրանսերէնի մէջ բառն ու ածականը, միշտ ընկալելու իմաստէն ծագում առնելով, իրարմէ տարբեր են. առաջինին համար կայ récepteur-ը, իսկ երկրորդին համար՝ réceptif: Հաւանական է որ Թէքէեանի մտքինը վերջինն է, բուն ածականը, որ հայերէնի մէջ նուիրագործուած համապատասխանը չունի. կրնայ թարգմանուիլ ընկալող, ընդունող. ասոնք սակայն բանաստեղծին գնահատումներուն ծանծաղ իմաստ մը կուտան: Թէքէեան ընկալուի բառը կրաւորական գոյականներով գործածելով, կը յատկացնէ իր միտքը. կը պարզուի թէ այդ ածականը պէտք չէ գործածել մասնաւորաբար ներգործական գոյականի մը համար: Արդ, Սանճեան այդ բառը իւրացուցած է, սիրամարգի փետուր կարծելով զայն, և գործածած՝ չենք գիտեր ի՛նչ ըսելու

Համար իր մենագրութեան վերջին մասին մէջ (էջ 89),– «...կը հասկնանք իր...համամարդկային բանաստեղծութեան ուժականութիւնը, որ ԸՆԿԱԼՈՒՉ է հաւասարապէս՝ թէ՛ մտաւորականին և թէ՛ հասարակ ընթերցողին»:

Իր նախաբանին մէջ, հեղինակը կը յայտնէ թէ 1979-ի աշնան, Թէքէեանի հարիւրամեակի հանգրուանէն տարի մը ետք, պատրաստելու վրայ եղած է անոր «բանաստեղծութեան նուիրուելիք մենագրութիւն մը»: Կ'ենթադրուի թէ Նամականիին սկիզբը դրուած ուսումնասիրութիւնը, որ եղած է Ներածութիւն, նախատեսուած մենագրութիւնն է: Աւելի հեռուն, Սանճեան կը խոստովանի,– «Եզրակացնենք այս ներածութիւնը, որ ԱԿԱՄԱՅ վերածուեցաւ մենագրական ուսումնասիրութեան մը» (էջ 85): Ինչո՞ւ ակամայ...

Այս ներածութեան մէջ խմբագրողը կը զգուշանայ բանաստեղծութեան փորձանաւոր կալուածին մօտենալու, իր ուսումնասիրութիւնը սահմանափակելով առաւելաբար նամակներուն մէջ արծարծուած զանազան հարցերու, և ոչ՝ այս հարցերուն հետ նաև բանաստեղծութեան: Եթէ այդպէս է, պէտք է ընդունիլ թէ մենագրութիւնը բացառաբար կը զբաղի մարդ Թէքէեանով, և ուրեմն, կը հանդիսանայ մասնակի երկասիրութիւն մը:

Արդ, կարելի՞ է, Թէքէեանի նման հսկայի մը պարագային, ուսումնասիրութիւն մը սահմանափակել նամակներու պարունակութեան, և չխօսիլ անոր քերթողական արուեստին, վաստակին, լեզուին մասին, երբ գիտենք թէ մարդն ու գործը զիրար կը լրացնեն, կը լուսաբանեն. թէ անոնք անանջատելի կը մնան խորքին մէջ. բայց թէ վերջին հաշուով մարդը որքա՞ն կարեւոր է գործին դիմաց:

Ըսել կ'ուզեմ՝ գո՞րծը կարևոր է, թէ մարդը, որուն մասին նամակները, առանց մեկնաբանութեան ալ, պիտի տալին չատ յստակ գաղափար մը: Չափազանցութիւն պիտի չըլլար հաստատել թէ անձին վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնը, եթէ կ'ուզէք, լո՞կ լրացուցիչ դեր կրնայ ունենալ գործին համար, որ ինքզինք կը բացատրէ: Անձը կ'անցնի, գործը կը մնայ: Գործը աւելի լա՛ւ կը բացատրէ մարդը (15), եթէ կ'ուզուի անպայման զանազանութիւն մը դնել, հիմնականը գերադասելու համար երկրորդականէն: Մեր վերապահութիւնը յստակ է,- կարելի չէ խօսիլ մարդուն մասին, առանց խօսելու անոր գործին մասին: Սանճեանի ներածութիւն-մենագրութիւնը, գոհանալով քանի մը ընդհանրացումներով, առաւելաբար կեդրոնացած է Վահան Թէքէեանի նամակներուն բովանդակութեան վրայ: Ինչու՞ն է ջերուն մէջ կարելի էր համեստ բաժին մը յատկացնել անոր վաստակին, պարզապէս հաւասարակշռելու համար ուսումնասիրութեան ներքին կառոյցը:

ԳՐՈՒԱԾ ԵՒ ՉԳՐՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Հատորը կը պարունակէ ամբողջական բնոյթով հաւաքածոյ մը նամակներու, զորս կարելի է բաժնել երեք խումբերու. Ա) Մտերիմ ու գրական նիւթեր շօշափող նամակներ, որոնց մէջ լեզուն խնամուած է. Բ) Գործակցական ու ընթացիկ, ու երբեմն գռեհիկ լեզուով գրուած. Գ) Պաշտօնական՝ չրջաբերականի նման լուրջ ու ծանր, որոնք կը կազմեն խտացեալ էջեր պատմութեան:

Անկախաբար մատնանշուած կէտերէն, այս գիրքը արժանիքն ունի ընթերցողին տրամադրութեան տակ դնելու երկար շարք մը նամակներու, որոնք՝ կամըջուելով տաս-

նամեակներու վրայ, պատկերացումը կուտան թէքէեանի ամէնօրեայ մտահոգութեանց, տենչանքներուն, ապրելակերպին, տառապանքներուն, թռիչքներուն և խորտակումներուն, ներկայացնելով վեհ ճախրանքներով մրրկահաւին ձախլիկ (բառը թէքէեանինն է) անցքը այս աշխարհէն, մեծ նաւաբեկեալ մը ինքը, որուն ողբերգութիւնը կը ներկայանայ իր ամբողջական լիութեան մէջ, գերազոյժ յուսալքումներու և մեծաթռիչ յուսադրումներու ապրուած պահերով: Գրողին առաքելութիւնը...

Ընթերցողին հիասթափութիւնը կը խորանայ այն հիմնական պատճառով որ բացառիկ պատեհութիւն մըն էր այս նամակներուն հրապարակումը, թէքէեանի բժախընդրութեան ըմբռնումին, անոր բարձր արուեստի մակարդակին համապատասխան լրջութեամբ մօտենալով այս թանկագին ժառանգութեան, բանաստեղծին ընծայելու ճիշդ այն մեծարանքը, որուն արժանի է, և որ եղած է, անկասկած, միակ առաջադրանքը նախաձեռնարկ մարմնին: Ընթերցողը տակաւին դառնութեամբ պիտի ափսոսայ զըրկուելուն համար գրական անկրկնելի խրախճանքէն, զոր պիտի ներկայացնէր այս գործը. առաջին անգամ ըլլալով և գալիքին դիմաց թէքէեան կը բանայ իր սիրտը, ակնաղբիւրը՝ խորհրդասքօղ գաղտնիքներու, յոյզերու, տենչերու: Ափսոս՝ կորսուած պատեհութեան համար: Թէքէեան մտքէն չէր անցըներ որ իր նամակները, օր մը, պիտի հրապարակուէին, և այսպէս այլանդակօրէն, այլապէս զգոյշ պիտի ըլլար այս առնչութեամբ: Եթէ մենք մեզի կը թոյլատրենք հպիլ անոնց, հարկադրուած ենք վնաս չպատճառել պատճէններու ո՛չ ոգիին և ոչ ալ տառին, պայմանաւ նաև որ բան մըն ալ աւելցնենք անոնց վրայ, մեր մտքին լոյսէն, մեր ապրումներուն, մեր գորովին ջերմութենէն:

Շատ մը նամակներ սովորական երկխօսութեան մը մէկ մասն են: Ուրիշներ հիմնական տուեալներ կը հայթայթեն մեր պատմութեան ամէնէն փոթորկալոյց ժամանակաշրջանին ու նաև մեր արդի կեանքի բարձրուն վերաբերեալ, որոնց շարունակումը կը ստուգենք ներկայ իրադրութեան մէջ: Ան իր դառնութիւնը չի քողարկեր բոլոր ժամանակներու և ամէն տեսակի «մեր փղշտացիներէն» (նամակ թիւ 273, էջ 475): Ողբերգութեան կատարման համար բոլոր դերակատարները ներկայ են ժամանակին ու միջոցին մէջ. կանգնած է ինք այսպէս, մե՛ծ ողբերգակը, և տրամը տեղի կ'ունենայ մեր աչքերուն առաջ: Դառնացած է անոր հոգին, վիրաւոր՝ այն բոլոր հարուածներէն, գորս կեանքը, մարդիկը վերապահած են իրեն: Չհասկցուելու դառնութիւնը, և ասոր զուգահէտ՝ անձնական տառապանքները՝ աշխարհի երեսին, կեանքի մը օրերուն երկայնքին, քաշկուտելու համար խորտակուած մարմին մը, որ կը կրէ բանաստեղծին գերզգայուն հոգին: Փորձենք դառնութեան բաժակին մօտենալ,– «Գծուար է խնամող մը և տուն մը չունենալը մանաւանդ: Առաջ այսպէս չէր բոլորովին. ընտանիքի մը մէջ կ'ապրէի» (էջ 484): Ապա, պատկերցումը ողբերգակի կերպարին,– «Երէկ իրիկուն երբ խմբագրատունէն ելայ՝ հինգ վայրկեան մը մայրին եզերքը, մութին մէջ կեցած մնացի՝ երթալիք տեղս չգիտնալով, ինչ որ զիս վերածած էր յուսահատութեան արձանի մը կարծեմ, այնքան մութ էին մտածումներս» (էջ 452): Յուսալքումի գերազոյն պահն է... Այսպիսի տպաւորիչ մոտեցում՝ կարելի էր ամէնէն յուզիչ վէպերէն մին գրել. և կարծէք այդ վէպը, օրը օրին, գրուած է, և ան կը պարզուի իր նամակներուն ընդմէջէն: Կը տուայտի ու կ'ընդվզի իրերու այդ դրութեան դէմ, յանձնառու ըլլալով տարապարհակ աշխատանքի, իր կեանքը ծփանքի գծին վրայ պահելու համար, ու միևնոյն ատեն ստեղծագործելու: Եթէ կը տառապի, այդ

տառապանքը կը բխի իր խոր համոզումէն ու գիտակցութենէն՝ իր բնածին առաքելութեան, իր կոչումին, մեր լինելութեան ամէնէն խռովեալ ժամանակաշրջանին: Ամէն տեղ հասնելու է. ազգին հարազատ զաւակը՝ չի կրնար ուրանալ ու անտեսել պատուհասուած իր ժողովուրդը, ցանուցրիւ բեկորները: Կեանքը վերականգնելու կենսական պահանջքը: Եւ իր արուեստը, իր ցանկութիւնը՝ գեղատիպ գործեր հրատարակելու, հրատարակչական տուն մը հիմնելու:

Եւ ահա մե՛ծ պատրանքը...

Նամակը խօսելու ձև մըն է, և խօսքը արձագանգ է, կենդանի շունչ է:

Երբ Թէքէեան կը գրէ Դանիէլ Վարուժանին ու Սիամանթոյին, յանկարծ անոնք կենդանութիւն կը ստանան: Նոյնիսկ եթէ երկխօսութիւնը մենախօսութիւն մըն է. Թէքէեանին գրած նամակները կը բաւեն՝ մեզի զգալ տալու անոնց ապրիլը, այնքա՛ն հաղորդական է նամակէն բխող կենդանի խօսքը, բանաստեղծին շունչը: Կը թուի թէ անոնք կենդանի են ահա. պիտի պատասխանեն յաջորդ էջի վրայ: Կ'ապրին. չեն մեռած, պիտի չսպաննուին, պիտի չսպաննուի՛ն...

Կեանքին սկիզբն է. դարուն սկիզբն է:

Վերածնունդ է հայ գրականութեան: Հոյլ կը կազմեն վաւերական գրողները: Գրողները իրարու հետ կը խօսին, զիրար կը քաջալերեն, եթէ նոյնիսկ տարբեր (ու լաւ է որ տարբեր) ճակատներու վրայ կը գտնուին անոնք: Ամբող-

ջուլթիւն մը կը կազմեն. և պատկերացումը ի՛նչ խրախուսիչ է: Մեր կեանքը ի՛նչ ներդաշնակ բովանդակութիւն ու բնականոն զարգացում պիտի ունենար, եթէ...

Եւ յանկարծ Սև Թուականը խաւարում՝ Արևի:

Կը խզուի խօսակցութիւնը. կը տիրէ պարապը, լուսթիւնը:

Երևակայեցէ՛ք, երևակայեցէ՛ք, Դանիէլ Վարուժանը, Սիամանթօն...

Զգրուած նամակներ, խզուած խօսակցութիւն:

Ինչե՛ր, ի՛նչ հարստութիւններ խլեցին մեզմէ. Դանիէլ Վարուժանը, Սիամանթօն: Ո՛վ պիտի կարենայ և ինչպէ՛ս ու ինչո՛վ հատուցանել այն ինչ որ խլեցին, յափշտակեցին մեզմէ: Ո՛վ կրնայ տալ դարձեալ մեզի՝ Դանիէլ Վարուժանը, Սիամանթօն, և միւսները, և միւսները:

Զգրուած նամակներ...

Խզուած խօսակցութիւն...

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
«ՆԱՄԱԿԱՆԻ»Ի ՄԱՍԻՆ

•

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՐՔ ՄԸ ԶԷ**

Լոս Անճելըս, 9 Մարտ 1985

Սիրելի Նազարէթ,

Քաղաքէն բացակայ էի և միայն վերադարձիս կրցայ կարդալ յօդուածդ: Եւ պատասխանս ուշացաւ այդ պատճառով: Բայց ընթերցումէս ետք կը մնամ շուարած և տխուր: Անոր մէջէն բացակայ էր բուն Նազարէթ Թօփալեանը, լայնախոհ, հանդուրժող, արդար վաստակներ գնահատող: Եւ կ'երեւէր խստասիրտ դատախազ մը, որ իր դատումին համար ընտրած էր սխալ մեկնակէտ:

Գրադարանիս մէջ ունիմ բազմաթիւ «Նամականիներ» վոլթէռէն մինչև Ֆլուպէռ և Փրուսթէն մինչև Հեմինկուէյ: Անոնց ծաւալը կը տարբերի 300էն 1000 էջերու մէջ: Ո՛չ մէկը ամբողջական, ընտրուած են հեղինակներու, այսինքն՝ իմբպրոպրներուն ճաշակով ու դատողութեամբ: Անոնց մասին գրուած գրախօսականները բոլորովին տարբեր, անանձնական ոճով գրուած են, և ընդհանրապէս՝ գնահատական:

Աւետիս Սանճեանը այս երկիրէն մինչև Երևան չըջեցաւ ու փնտռեց, հետապնդեց Թէքէեանի նամակները և զանոնք

Հաւաքեց ծայրայեղօրէն բծախնդիր խղճամտութեամբ: Այդ նամակները իրեն «չյանձնուեցան» կամ «չվստահուեցան» որեւէ մարմինի կողմէ: Ինք թէքէեանը խորապէս սիրող մտաւորական մըն է և ձեռնարկը սկսաւ գուտ անհատական շարժառիթէ մղուած, որ հիացում եղած է մեծ բանաստեղծին հանդէպ: «Միջամտութիւններ» վստահաբար եղած են նամակներուն վրայ, բայց ոչ Սանճեանին կողմէ:

Օրինակ, հոս, Բենիամին Նուրիկեան տարիներ առաջ հրատարակեց Զաւէն Սիւրմէլեանի «Լոյս Զուարթը» և անոր կից՝ Թէքէեանի նամակները, որոնց վրայէն յապաւուումներ կատարած էր. ջնջած էր հատուածներ՝ որոնք դեռ կենդանի գրողներու մասին «վիրաւորական» դատումներ կ'ընէին: Իսկ 1972ին ես խմբագրեցի նման հատոր մը հոս, դարձեալ «Լոյս Զուարթ»ով և Սիւրմէլեանի ուղղուած թէքէեանի բոլոր նամակներով, որոնց բնագիրները առի Սիւրմէլեանէն և տպեցի ամբողջ, առանց որեւէ յապաւումի:

Սանճեան հաւաքեց ամէն նամակ, և եթէ բնագիրներուն կամ ձեռագիրներուն վրայ եղած է որեւէ «միջամտութիւն», խմբագրողը մեղաւոր չէ, ոչ ալ ի վիճակի է սրբագրելու գանոնք:

Հոս ամերիկացի յայտնի գրողներ կան (բացի պետական դէմքերէ) որոնք կտակով արգիլած են որ իրենց արխիւները, կամ նամակները հրատարակուին ամբողջ տասնամեակներ, մինչև որ բոլոր անձերը մեռած ըլլան:

Իմ կարծիքովս, «Վահան Թէքէեանի Նամականին» մեծարժէք գործ մըն է, կատարուած խղճամիտ նուիրումով: Կարևորը՝ ա'յդքան բազմաթիւ ցամակներ մէկ հատորի մէջ հաւաքուած հրատարակուիլն է: Անոնք ամբողջ

չըջանի մը հայ գրական ու ազգային պատմութեան համար հարուստ նիւթեր կը պարունակեն: Ապագային ուրիշ բանասէր մը կրնայ անոնց մէջէն և ուրիշ աղբիւրներէ՝ քաղել անհրաժեշտ իրողութիւններ ու ներկայացնել Վահան Թէքէեանը իբրև բանաստեղծ ու մարդ, իբրև խմբագիր ու հանրային գործիչ:

Ո՛րեւէ երկրի մէջ, այսպիսի հատոր մը նախապէս չի՛ կարդացուիր, չի՛ կրնար «սրբագրուիլ» որեւէ յանձնախումբի կամ անհատի կողմէ: Որեւէ խմբագրող դժուար թէ համաձայնէր նման անհարկի «միջամտութեան»:

Մեղադրանքներդ ճեշդ և արդար չեն և ուղղուած են նաև տարբեր, անանուն հասցէներու. կը գրես,– նամակներու անբարեխիղճ արտագրում... Բայց ինչէ՞ն գիտես, երբ այդ նամակները խղճմտօրէն լուսանկարուած են բնագիրներուն վրայէն...

– Օտար բառերու անճիշդ թարգմանութիւն: Հոս կան Օմար Խայեամի բանաստեղծութեանց քանի մը տարբեր թարգմանութիւններ, Ֆիցճերալտի ըրածէն բացի: Եւ կան Հոմերոսի քանի՛ մը տարբեր թարգմանութիւններ, արձակ կամ չափածոյ. իրարմէ տարբերութիւններ ունին հարկաւ: Բայց ո՞ր մէկը միւսէն աւելի ճիշդ է: Եթէ կ'ակնարկես կարգ մը ֆրանսերէն բառերու կամ տողերու թարգմանութեան՝ Սանտեան ֆրանսերէն գիտէ և հարցուցեր է ուրիշ ֆրանսերէն գիտացողներու կարծիքները: Ամէն պարագայի մանրուք հարց է:

– Պակասաւոր ու յաճախ անգոյ բացատրութիւններ: Անկեղծօրէն՝ այս տողին իմաստը չկրցայ հասկնալ: Ըսել կ'ուզուի թէ պէտք էր աւելի երկա՞ր (որքա՞ն) և ուրիշ բացատրութիւններ՝ ալ տալ: Բայց եթէ խմբագրողը անհրա-

ժեշտ չէ նկատած աստոնք, նկատի առնելով հատորին ահագին ծաւալը:

- Սխալներու անհանդուրժելի առատութիւն: Բայց ի՞նչ տեսակ սխալներու, այն ալ «անհանդուրժելի», տպագրակա՞ն սխալներ, թուականի՞, դատումներո՞ւ...: Եթէ նամակներուն մէջ «սխալներ» կան, անոնք թէքէեանին են, ուրեմն անձեռնմխելի են, ուրեմն չեն կրնար «սխալ» նկատուիլ: Եթէ «սխալներ» կան ընդարձակ Ներածականին մէջ՝ այդ ալ խմբագրողին իրաւասութեան ենթակայ կը մնայ: Ես կարդացի Ներածականը և չհանդիպեցայ որեւէ սխալի որ «անհանդուրժելի» ըլլար...:

Այս հատորը հայոց պատմութեան դասագիրք չէ, ոչ ալ պատմական վէպ մը: Ասիկա նամակներու հաւաքածոյ մըն է: Իմ կարծիքով՝ Վահան Թէքէեանի վաստակն ու անձը սիրող ամէն ընթերցող պէտք է երախտապարտ զգայ Աւետիս Սանճեանին հանդէպ, որ տարիներու ժամանակ ու եռանդ նուիրեց՝ այսքան բազմաթիւ նամակներ համադրելու, ծանօթագրելու և մեզի ընծայելու համար: Նաև Թէքէեան Մշակութային Միութեան, անոր տպագրութեան (միայն) մեծ ծախքը հոգալուն համար:

Կը վախնամ թէ այս նամակս քեզի դժգոհ պիտի ձգէ: Բայց մեղքը իմ չէ, պէտք չէր կարծիքս հարցնելի: Գիտես թէ մեծ թերութիւն մը ունիմ, համոզումներս ճշմարտօրէն արտայայտել հրապարակով կամ մտերմական նամակներու մէջ:

Սիրալիր զգացումներով՝

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԻՏԱՍԵԱՆ

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Փարիզ, 19 Մարտ 1985

Սիրելի Անդր. Անդրէասեան,

Շնորհակալութեամբ ստացայ ընթացիկ Մարտի 9 թուականը կրող ձեր նամակը: Շատ կը ցաւիմ որ յօդուածս ձեզ ձգեր է «տխուր»: Անշուշտ, նպատակս այդ չէր եղած: Թերթի կտրօնը ձեր հասցէին ուղարկելով, կ'ակնկալէի ունենալ ձեր տեսակէտը «Վ. Թէքէեանի Նամականի»ի մասին, բայց նաև իբր հաւանական հակադէցութիւն գրութեանս՝ հրաւէր մը, պարզելու փաստերս, որոնց վրայ կը հիմնուէր դիրքորոշումս հանդէպ յիշեալ հատորին: Այս հրաւէրը պիտի չնկատուէր ինծի ընծայւելիք պատիւ մը, որքան արտայայտութիւնը մտահոգութեան մը ճշմարտութիւնը յայտնաբերելու, փաստերուս իրաւացիութիւնը ստուգելու և անոնց արժէքին աստիճանաչափը ճշդելու:

Եթէ ձեր նամակին մէջ տուած էք ձեր տեսակէտը, այսուհանդերձ զիս չէք հրաւիրեր պարզելու «խստասիրտ դատախազի» վճիռս հիմնաւորող փաստերս: Այն ատեն ես ուրախ պիտի ըլլայի ձեր դատաստանին յանձնելու փաստարկութիւններս, և տրամադիր՝ իբր փորձառու գրագէտի ձեր վճիռը ընդունելու, ինչ ալ ըլլար ան,՝ վճիռ

դատապարտումի, վճիռ վաւերացումի:

Արդ, պիտի խնդրեմ որ ներկայ պատասխանս չնկատէք հակաճառութեան փորձ մը, այլ լուսաբանութիւն մը՝ ձեզի մոլթ երեցած կէտերուն, տրուած ըլլալով որ ձեր դատումները հիմնաւորած էք յօդուածիս վրայ, որ իրականութեան մէջ, յօդուած մը չէ, այլ, ինչպէս կը պարզուի գրութեան տակ երեցող բացատրութենէն, յառաջաբանը՝ Վ. Թէքէեանի Նամականիին յատկացուած ուսումնասիրութեանս: Եւ ինչպէս կ'ենթադրուի որ ան ըլլայ, յառաջաբան մը ամփոփ էջերու մէջ կ'առաջադրէ ներկայացնել տուեալ գործի մը բնոյթը, մղիչ ուժը կամ շարժառիթը, և ճշդել անոր շրջագիծը, կանխելու համար աւելորդ հարցումներ, գորս պիտի մղուէին տարագելու պատճէնի մը հաւանական ընթերցողները:

Անշուշտ այն բոլոր հարցումները, գորս կ'ուղղէք ձեր նամակին մէջ և որոնց կէտ առ կէտ պիտի պատասխանեմ, անտեղի պիտի դառնային, եթէ յիշեալ ուսումնասիրութիւնս ձեր տրամադրութեան տակ ըլլար, և դուք զայն կարդացած ըլլայիք: Յառաջաբանը չի լուսաբաներ որեւէ կէտ. ընդհակառակը կը հարցադրէ կէտեր, որոնց պատասխանները կամ լուծումները կը գտնուին բուն ուսումնասիրութեան մէջ:

• Կ'ըսէք թէ ձեր գրադարանին մէջ ունիք բազմաթիւ «Նամականիներ» Վոյթեռէն մինչև Ֆլուպէո, և Փրոուսթէն մինչև Հէմինկուէյ ... Ո՛չ մէկը ամբողջական է. անոնք ընտրուած են հեղինակներու, աչսինքն՝ խմբադրողներուն ճաշակով և դատողութեամբ: Բացարձակապէս համաձայն եմ ձեզի, և արդէն հակառակը չեմ ըսած: Այդ

ընտրութիւնները կը պարզեն ամէն պարագայի խմբագրողին ճաշակը և աւելի հեռուն՝ անուղղակիօրէն՝ անոր առաջադրանքը: Բայց իմ գրութեան մէջ բնաւ խօսք չկայ ո՛չ ընտրութեան և ոչ ալ ճաշակի. խնդրոյ առարկայ չեն ասոնք:

Կ'աւելցնէք.

● Աւետիս Սանճեանը այս երկիրէն մինչև Երևան շրջեցաւ ու փնտռեց, «հետապնդեց» Թէքէեանի նամակները, և զանոնք հաւաքեց ծայրայեղօրէն բծախնդիր խղճմտութեամբ: Ներեցէք որ հոս հարց տամ ձեզի թէ ուրիշ բանասէրներ ի՞նչ կ'ընեն և ինչպէ՞ս կ'աշխատին, և թէ ծայրայեղօրէն բծախնդիր խղճմտութիւնը պէտք չէ՞ արդիւնքէն դատուի: Կը շարունակէք,– Այդ նամակները իրեն «չլանձնուեցան» կամ «չվստահուեցան» որևէ մարմնի կողմէ: Այսինքն՝ ըստ ձեզի, ինքնաբերաւ նախաձեռնութիւն մը: Երկուքս ալ համաձայն ենք այս կէտին շուրջ. եթէ յառաջաբանը ձեր աչքերուն առաջ ունենաք, պիտի անդրադառնաք թէ «լանձնարարող» և «լանձնակատար» բառերը չակերտած եմ, ուզելով ըսել թէ անոնք գործածուած են փոխաբերական իմաստով. բայց անոնք կրնային գործածուիլ նաև յատուկ իմաստով. ահա թէ ինչո՞ւ. արդարև, եթէ մենք համաձայն ենք, և կը փորձենք պաշտպանել բան մը, խմբագրողը՝ ինքը համաձայն չէ մեզի հետ, որովհետև ի՛ր Նախաբանին մէջ ան կ'ըսէ.– «Ուրեմն, ընդառաջելով այս կազմակերպութեան վարչութեան (Թէքէեան Մշակութային Միութեան Ամերիկայի Կեդրոնական վարչութեան) բաղձանքին, հաճոյքով լանձնառու եղանք կազմելու այս ժողովածուն»: Հակառակ ձեր և իմ պնդումներուն, ուրեմն, ինչպէս կը պարզուի, յանձնարարող մը եղած է, և եղած է նաև յանձնակատար

մը: Մանրամասնությունները կարևոր չեն: Անցնինք:
Կ'ըսէք:

• «Միջամտություններ» վստահաբար եղած են նամակներուն վրայ, բայց ո՛չ Սանճեանին կողմէ: Ձեր հաստատումը ինքնին կը հերքուի խմբագրողին իսկ խոստովանութեամբ, որով ան կ'ընդունի -գրեթէ յանձնապատասխան չեշտով/- թէ «կարգ մը պարագաներուն, փոխած ենք նախադասություններուն ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ» (Տես Նամականին Նախաբանը): Ինչպէս կը պարզուի ձեր նամակէն, ձեր ըմբռնած «միջամտութեանց» և Ա. Սանճեանի գործադրած միջամտութեանց միջև մեծ տարբերութիւն մը կայ. այս առնչութեամբ կը յիշէք Բենիամին Նուրիկեանին կողմէ ատենին հրատարակուած «Լոյս Զուարթ»ը և անոր կից՝ Թէքէեանին նամակները, յապաւումներով և ջնջուած հատուածներով: Կը պարզուի ուրեմն որ Սանճեանի միջամտությունները չեն բխիր այն մտահոգություններէն - բոլորովին հասկնալի և արդարանալի՝ իրենց ժամանակին մէջ տեղադրուած, ինչպէս արդէն կը պարզէք դուք ալ-, որոնք եղած են Բենիամին Նուրիկեանինը: «Վ. Թէքէեանի Նամականի»ն խմբագրողը յաւակնութիւնը ունեցեր է նամակներուն պարբերականացումը փոխելու: Բ. Նուրիկեան ա՛յդ չէ՛ ըրած: Կայ միջամտություն և կայ միջամտություն: Աւետիս Սանճեան չըջա՛ծ է պարբերությունները, կամ միաճոյլ հատուած մը վերածե՛ր է քանի մը հատուածներու, ինչպէս կը պարզուի կարգ մը նամակներու մէջ: Կ'ըսէք տակաւին.- Եթէ բնագիրներուն, կամ ձեռագիրներուն վրայ եղած է որևէ «միջամտություն», խմբագրողը մեղաւոր չէ, ոչ ալ ի վիճակի է սրբագրելու զանոնք: Շատ բարի, շատ բարի. բայց եթէ խմբագրողը եղած է միջամտողը, այսինքն իրեն յանձնուած պատճէնը փոփոխութեան ենթարկա՞ծ է, տեղ տեղ կէտադրութիւններն ալ

փոխելով, ինչպէս դարձեալ ինք կ'ընդունի...

Ապա կ'անցնիք «Նամականի» ին արժէքին գնահատման, ու կ'ըսէք:

● Իմ կարծիքով, «Վահան Թէքէեանի Նամականին» մեծարժէք գործ մըն է, կատարուած խղճամիտ նուիրումով: Կարևորը ա՛յդքան բազմաթիւ նամակներ մէկ հատորի մէջ հաւաքուած հրատարակուիլն է: Եւ կը թուէք պատճառները: Դարձեալ կ'ըսեմ թէ համաձայն ենք այս կէտին շուրջ ևս: Արդէն, հրատարակուած յառաջաբանիս մէջ շեշտած եմ այս կէտը, թէ Թէքէեանի նամակներուն գրեթէ ամբողջական ձևով հրատարակուիլը ԴէՊՔ մըն է:

Այնուհետեւ կը հասնինք մեր տարակարծութեան կէտերուն: Կ'ըսէք:

● Որևէ երկրի մէջ, աշխարհի հատոր մը նախապէս չի կարդացուիր, չի կրնար «սրբագրուիլ» որևէ յանձնախումբի կողմէ: Որևէ խմբագրող դժուար թէ համաձայնէր նման անհարկի «միջամտութեան»: Տեղեակ չեմ Միացեալ Նահանգներու մէջ ի զօրու եղող հրատարակչական կանոններուն, որոնք սակայն, կ'ենթադրեմ, տարբեր ըլլալու չեն, հոս, Ֆրանսայի մէջ նուիրագործուած կանոններէն: Հոս կայ պետական օրէնք, ըստ որուն գիրք մը կը հրատարակուի հեղինակի, և կամ հրատարակիչի հաշւոյն: Երբ հեղինակ մը ի՛ր հաշւոյն գիրք կը հրատարակէ, ազատ է իր սեփական, այլ ոչ ուրիշի մը - այս պարագային Վ. Թէքէեանի ձեռագրին - պատճէնը ի՛ր ըմբռնած ձևովը հրատարակելու: Բայց եթէ կը հրատարակուի հրատարակիչի մը հաշւոյն, այդ հրատարակիչը ունի իր անժխտելի

իրաւունքը քննելու գործը, զայն հրատարակութեան արժանի հռչակելէ և նիւթական ներդրումներ կատարելէ առաջ: Այս նպատակով հրատարակչական տուններ ունին իրենց ընթերցող յանձնախումբերը, որոնք պաշտօնի վրայ են տալու համար իրենց կարծիքը ձեռագրի մասին: խաղին կանոնն ա՛յս է, հեղինակ մը ուզէ կամ ոչ:

Ներկայ պարագային հարցը աւելի կը ծանրանայ, երբ - հրատարակիչի և հեղինակի պատկերը գործածելով - հրատարակիչ մարմինը Վահան Թէքէեանի գրական ժառանգութիւնը կը յանձնէ բանասէրին, և յետոյ, գործը կը հրատարակէ առանց դոյզն քննութեան: Հիմա, գրքին հրատարակութենէն ետք կրնանք ըսել թէ վստահութեան չարաչափում մը կայ, նկատի ունենալով բոլոր սայթաքումները: Հրատարակիչ մարմինը -այս ալ իմ անկեղծ կարծիքս է- սխալը գործեր է թեթեամիտ, անպատասխանատու վերաբերմունքով, գործը յանձնելու իր ենթադրած ամէնէն վստահելի հեղինակին:

Կ'ըսէք.

● Այսպիսի հատոր մը նախապէս չի կարդացուիր, և ուրեմն կ'ակնարկէք անոր ծաւալին, ինչպէս արդէն կը հաստատուի ձեր նամակին վերջաւորութեան ձեր գործածած «ահագին ծաւալը» պատկերացումով: Բայց իսկապէ՞ս անկարելի աշխատանք մըն է անոր ընթերցումը, երբ գիտենք թէ օտարներու պարագային այս հատորէն շատ աւելի մեծ գործեր ձեռագիր վիճակով կը կարդացուին, տպագրութեան յանձնուելէ առաջ: Բայց պահ մը ընդունինք թէ «այդպիսի գործ մը չի կարդացուիր» նախապէս, ձեռագիր վիճակով: Ապա, հրատարակուելէ՞ ետք: Երբ կարծիք կը յայտնուի գործին մասին, ու դեռ անգերազանցելի

զնահատականներ կը տրուին խմբագրողին:

Կը շարունակէք:

● Մեղադրանքների դիշդ և արդար չեն և ուղղուած են նաև տարբեր, անանուն հասցէներու: Բայց եթէ ճիշդ են... Յետոյ, ինչ կը վերաբերի «անանուն հասցէներու», խօսքս ուղղուած է բուն հասցէատէրերու, որոնք յիշուած են իրենց անուններով, իրենց պատասխանատուութեանց կարգով: Ինչպէս վերը ըսած էի, ձեր կարգացած գրութիւնը յառաջաբան մըն է, և կը հասկնաք ուրեմն որ աւելորդ կրկնութիւն պիտի ըլլար այդ անուններուն յիշատակումը ամփոփ յառաջաբանի մը մէջ:

Կէտ առ կէտ պատասխանելով յառաջաբանին մէջ մատնանշուած մեղանշումներուն, կը մէջբերէք հետևեալը:

● Նամակներու անբարեխիղճ արտագրում... Ապա կ'աւելցնէք:– Բայց ինչէ՞ն գիտես, երբ այդ նամակները խղճմտօրէն լուսանկարուած են բնագիրներուն վրայէն...: Բայց պարզապէս աչքերու առաջ ունենալով սխալները, որոնք իրենց ողբերգական ծիծաղելիութեամբ այլանդակած կամ խափանած են նախադասութեանց իմաստը, Թէքէեանին միտքը շարք մը նամակներու մէջ: Գուշակ ըլլալու պէտք չկայ: Որքա՛ն լաւ կ'ըսէք, երբ կը յայտնէք թէ «այդ նամակները խղճմտօրէն լուսանկարուած են ԲՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ վրայէն...» Այսինքն լուսատիպ վերարտադրութիւններն են հարազատ ձեռագիրներուն: Պէ՞տք է հասկնալ այս իմաստով: Ապա, պէ՞տք է հասկնալ որ Թէքէեանի դժուար ընթեռնելի ձեռագիրը –ինչպէս Նամականիին մէջ գրուած լուսապատճէնները կը թոյլատրեն ստուգել– գրաչարին յանձնուած է: Ես միամտաբար ենթադրած էի թէ պատճէնները –որոնք անտիպ եղած էին– արտագ–

րուած էին նախապէս, ընթեռնելի ձեռագիրով կամ մեքենագրութեամբ: Ձեր այս մատնանշումը կուգայ հաստատելու վարկածս թէ սկիզբէն մինչև վերջը, անփութութեամբ վերաբերուած են այս ժառանգութեան հետ: Վերջին հաշուով ի՞նչն է տուժած, չեմ ըսեր՝ ո՛վ...

Շարունակենք:

• Օտար բառերու անճիշդ թարգմանութիւն:... Եթէ կ'ակնարկէք կարգ մը ֆրանսերէն բառերու կամ տողերու թարգմանութեան՝ Սանճեան ֆրանսերէն գիտէ և հարցուցեր է ուրիշ ֆրանսերէն գիտցողներու կարծիքները. ամէն պարագայի մանրութիւն հարց է: Պր. Սանճեան կրնայ ֆրանսերէն գիտնալ և կրնայ հարցուցած ըլլալ ուրիշ ֆրանսերէն գիտցողներուն կարծիքները. իսկ ես կ'ըսեմ թէ բոլորին ֆրանսագիտութեան արդիւնքը հրապարակի վրայ է: Կրնամ ձեզ վստահեցնել թէ ֆրանսերէն բառերուն և մասնաւորաբար ֆրանսաբանութեանց գրեթէ հարիւր տոկոսը այլանդակ, ծիծաղելի մեղանշումներ են:

Կ'անցնինք ուրիշ կէտի.

• Պակասաւոր ու յաճախ անգոյ բացատրութիւններ: Այս մասին դուք հեշտութեամբ կրնաք պզտիկ գաղափար մը կազմել, աչքէ անցնելով Նամականիին վերջաւորութեան տրուած ցանկերը: Կ'ըսէք.՝ Բայց եթէ խմբագրողը անհրաժեշտ չէ նկատած ասոնց բացատրութիւնները, նկատի ունենալով հատորին ԱՀԱԳԻՆ ծաւալը: Բայց խնդրեմ, եթէ այդ ԱՀԱԳԻՆ ծաւալը աչքի պիտի զարնէր, պէտք չկար Նամականին այդ ծաւալով հրատարակելու: Եւ ինչո՞վ կրնայ արդարանալ անհրաժեշտ, կենսական բացատրութեանց չգոյութիւնը: Եւ ըսե՞մ աւելին. այդ ծաւալը

զգալիորեն կը նուագէր, եթէ Սանճեան խուսափէր աւելորդ կրկնութիւններէ, և անոնց փոխարէն տար այն բացատրութիւնները հոն, ուր անհրաժեշտ էին անոնք, և որոնք զեղչուած են, դժբախտաբար:

Միշտ մնալով նամակագրութեան կանոններու սահմաններուն մէջ, և խուսափելով գիրիս բանավէճի բնոյթ տալէ, հոս չեմ նշեր որեւէ յատկանշական սխալի référence, որով հեշտութեամբ, այժմէն իսկ գաղափար մը պիտի կազմէիք այդ անփութութեան մասին, որով մատչեր են թէքէեանի այնքան թանկագին ժառանգութեան:

Կը շարունակէք:

● Սխալներու անհանդուրժելի առատութիւն. բայց ի՞նչ տեսակ սխալներու, այն ալ «անհանդուրժելի»: Տպագրակա՞ն սխալներ, թուականի՞, դատումներո՞ւ. եթէ նամակներուն մէջ «սխալներ» կան, անոնք Թէքէեանին են, որեւմ անձեռնմխելի են, որեւմ չեն կրնար «սխալ» նկատուիլ: Եթէ «սխալներ» կան ընդարձակ Ներածականին մէջ՝ այդ ալ խմբագրողին իրաւասութեան ենթակալ կը մնայ: Ես կարդացի Ներածականը, և չհանդիպեցայ որեւէ «սխալի» որ անհանդուրժելի ըլլայ... Ա՛հ, երանի թէ Սանճեան գիտակցէր ձե՛ր խօսքին, և «անձեռնմխելի» նկատէր թէքէեանին պատճենները. բայց ո՛չ, չէ՛ ձգած որեւէ սխալ, սրբագրեր է: Իրաւունք ունիք հարց տալու թէ ի՞նչ սխալներու կ'ակնարկեմ: Արդարև, անոնց այլազանութիւնը չթոյլատրեց ինծի հասարակ յայտարար մը գտնել զանոնք բնորոշելու. տպագրական սխալներ, բայց նաև իմաստներու, բառերու և քերականական կանոններու: Ժամանակ չմնաց դատումներով զբաղելու: Կը խօսիք Ֆրոյդէն ու Փրոսթէն, ու տակաւին Հոմե-

րոտէն: Որքան պիտի ուզէի խօսիլ տակաւին Հոմերոսի մասին, Իլիականն ու Ոդիսականը: Բայց իմ խօսքս տարբերակներու մասին չէ. ասիկա մեզ պիտի տանէր շատ հեռուները, և մեզ պիտի հեռացնէր Վահան Թէքէեանէն: Բայց հոն չենք հասած, մենք տարրական մակարդակի վրայ կը գտնուինք: Նամականիին Ներածականը կարդացեր էք. ուրիշ եմ. բայց կրնա՞ք բաղդատել ձեր գործերուն լեզուն և Ներածականին լեզուն և ուրեմն կրնա՞ք ըսել թէ երկու պարագաներուն ալ միեւնոյն հայերէնն է որ գործածուեր է բառերուն իմաստին և ...քերականական կանոններուն յարգումով:

Այնուհետև կը վճռէք.

• Այս հատորը հաշոց պատմութեան դասագիրք մը չէ, ոչ ալ պատմական վէպ մը: Այո, իսկ ես ըսեր եմ թէ ասիկա գիտական գործ մըն է, և ուրեմն, ծայրայեղօրէն բծախնդիր խղճմտութիւն մը ցուցաբերուելու էր անոր հանդէպ, ինչ որ չէ պարագան, դժբախտաբար: Ապա կ'ըսէք. Վահան Թէքէեանի վաստակն ու անձը սիրող ամէն ընթերցող պէտք է երախտապարտ զգայ Աւետիս Սանճեանի հանդէպ ... : Նաև Թէքէեան Մշակութային Միութեան, անոր տպագրութեան (միայն) մեծ ծախքը հոգալուն համար:

Նուազագոյնը որ կրնամ ըսել ամենայն անկեղծութեամբ, Վ. Թէքէեանի վաստակն ու անձը սիրող ամէն ընթերցողի երախտագիտութիւնը չի կրնար անխառն ըլլալ, պարզ այն պատճառով որ այդ ՄԵԾ ԾԱՆՔԸ չի կրնար արդարացուիլ այսպիսի արդիւնքով: Մախումի բնոյթ կը կրէ այդ մե՛ծ ծախքը. բայց ինչպէս ըսած եմ գրութեանս մէջ, կատարած աշխատանքս վերականգնումի գործ մըն է, բացառաբար Վ. Թէքէեանի հանդէպ իմ անձ-

նական սէրէս թելադրուած, և այդ ծախքերու առնչութեամբ խորհրդածութիւններ կատարելէ խուսափած եմ, գոհանալով պարզ ակնարկութեամբ մը՝ հարստութեան արտաքին նշաններու վերաբերեալ: Ի դէպ է ըսել թէ այս պարագան նիւթ պիտի ծառայէր վերջաբանին, ներկայացնելու համար գործընթացը վստահութեան չարաչահումի մը, որուն գոհերը կը մնան անկասկած, անձնապէս երուանդ Ազատեան, իր չափազանցեալ խանդավառութեան համար, և Թէքէեան Մշակութային Միութեան Ամերիկայի շրջանակի կեդրոնական վարչութիւնը:

Կը մնամ միշտ անկեղծօրէն և յարգանքներով՝

Ձերդ Ն.Թ.

ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻ

ԶԵՄ ԿՐՆԱՐ
ԱՐԴԱՐԱՑՆԵԼ...

Մոսկով, 6 Սեպտեմբեր 1985

Սիրելի Նազարէթ,

Աւարտեցի ընթերցումը «Զգացականութեամբ մեղանշելով» քննական մօտեցումի փորձիդ Վահան Թէքէեանի Նամականիին մասին: Սա փորձ չէ այլ գործ է, բարեկամ: Խնդրած էիր որ տպաւորութիւններս հաղորդեմ քեզի: Շշմած եմ: Ձեմ գիտեր ի՞նչ մտածել, մանաւանդ մտածումներուս մասին ի՞նչ գրել քեզի:

Կը նշմարեմ թէ ութ ամիս տրամադրեր ես պրպտելու՝ շարադրելու համար փորձդ: Զանցառելի չէ ժամանակի զոհողութիւնդ, բայց կը տարուիմ մտածելու թէ այս բծախնդիր, մանրագնին և խղճամիտ գործը շատ ուրիշ ամիսներ ալ խլած պէտք է ըլլայ քեզմէ: Ինծի համար, դժուար է ընդունիլ որ 710 էջ կարգալ –հաւանաբար մէկէ աւելի անգամներ– ապա քննութեան ենթարկել ամէն մէկ վրիպակ, ամէն մէկ քերականական սխալ, ամէն մէկ ձախաւեր թարգմանութիւն և ամէն մէկ մեղանշում շարադրութեան և շարադասութեան օրէնքներուն հանդէպ միայն ութ ամիս խլած ըլլայ քեզմէ: Տուած գործդ, ոչ թէ փորձդ, համբերութիւն, յարատեւութիւն, ճաշակ և մանաւանդ կեդրոնա-

ցում կը պահանջէ ճիշդ դատելու և ճիշդ արտայայտելու համար:

Մեղքին պտուղը –անքաւելի, աններելի մեղք կը նկատեմ նման ձախաւերութիւններ գործելը, հովանաւորելը և հրատարակելը– չունիմ ձեռքիս տակ վերատեսնելու կամ բաղդատելու համար մատնանշումներդ, բայց չեմ տարակուսիր մատնանշած, ըսեմ մերկացուցած, սխալներու վաւերականութենէն: Անշուշտ, այդ անճոռնի ասութիւնները դուն չստեղծեցիր ուրիշներու ճիտին փաթթելու յետին նպատակով:

Չեմ կրնար արդարացնել որ այսքան ծանծաղ պաշարով –խօսքս մասնաւորապէս ֆրանսերէնին համար է– մարդիկ, եթէ նոյնիսկ փրոֆեսէօրի տիտղոս ալ կրեն, համարձակին նման կոթողական ըլլալու սահմանուած գործի մը պատասխանատուութիւնը ստանձնել: Չեմ կրնար արդարացնել նաև նոյնքան անգիտութեամբ ճոռումաբանող խնկարկունները:

Պէտք է ընդունիլ որ մարդ արարածը ամենատես, ամենագէտ, ամենակարող չէ եղած երբեք և չի կրնար ալ ըլլալ: Ինքզինքը ամենագէտ դաւանողը ամենէն ապուշ, ամենէն պանդոյր արարածն է: Փրոֆ. Սանճեան կրնայ – գէթ Երուսաղէմ Ազատեանի ակնոցով դիտուած, «ամենէն հմուտ թէքէեանագէտը» ըլլալ– արտասահմանի⁶ թէ ներքնասահմանի մէջ–, բայց թէքէեանագիտութիւնը ֆրանսագիտութիւն չի շնորհեր անոր: Փրոֆ. Սանճեան գիտնալով թէ ինք քաջ ֆրանսագէտ մը չէ,– կ'ենթադրեմ թէ գիտէր–պէտք էր, յանուն իմացական պարկեշտութեան, ֆրանսագէտի մը օժանդակութիւնը խնդրէր նման գործի մը –կոթողի մը– պատրաստութեան ծանր պատասխանա-

տուռերը ստանձնել է առաջ: Փրոֆեսսորը գիտնալու էր թե՛ առանց այդ անհրաժեշտ աջակցություն գործը պիտի տուժեր, ինչպես կը մատնանշես թե՛ արդեն տուժած է, պիտի ըստինք վիժած է: Յանցանք է Ֆրանսերէն կամ որեւէ ուրիշ լեզու չգիտնալը: Սակայն յանցանք է լեզու մը չգիտնալով զայն գիտնալ կարծել կամ ձեռքնել և իբր աղբիւրս յաւակնուածները ունենալ գործի գլուխ անցնելու և պանթէոնին մէջ յաւէտ ննջող դափնեկիր ճակատներ մրոտելու: Վիրթիւոզ ջութակահար մը պայման է որ վիրթիւոզ դաշնակահար ալ ըլլայ...

Կը ցաւիմ որ այսքան սահմանափակ տպաքանակով (*) միայն կրցեր ես հրատարակել այդքան խղճամիտ և լուրջ ուսումնասիրութիւն մը: Կը յուսամ թե՛ գլխաւոր դերակատարները այս խելկատակութեան առաքման ցանկիդ վրայ էին...

Վերջ կ'ուզեմ դնել վրդովումիս և ցատումիս թէ՛ն դեռ չա՛տ բաներ կրնայի և կ'ուզէի ըսել նման չարաչառութիւններու մասին:

Կը մաղթեմ որ հայ մշակոյթի անպատ և անարգել անդաստանին մէջ, քեզի պէս յանդուգն, կորովի, անաչառ և գիտակից պահակները արթուն հսկեն:

Կարօտով կը համբուրեմ ճակատդ.

ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻ

(*) Կ'ակնարկուի սահմանափակ թիւով առաջին հրատարակութեան:

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆ

ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆԸ
ԶԳԱՅՈՒՄ ՄԸՆ Է...

19 Դեկտ. 1985, Պէյրուժ

Սիրելի Նազարէթ,

Երկու-երեք օր առաջ Յոլակը բերաւ՝ 20 Հոկտեմբերի նամակդ ու «Զգացականութեամբ մեղանչելով» գրած գրքոյկդ պարունակող պահարանը, իմ հաւանութեմբ ծանօթանալէ ետք անոր բովանդակութեան: Ուղղակի չչմեր էր քու մանրակրկիտ քննարկումովդ պարզուած երևոյթին առջև:

Ես չունեցայ սրտաբեկիչ այդ զարմանքն ու զայրոյթը, կարդալով նախ «Նամականի»-ն և հիմա՝ քու սրտմտագին նկատողութիւններդ անոր մասին: Յուսախաբութիւնը գգացում մըն է որ կ'ենթադրէ զայն կանխող յոյսի մը գոյութիւնը: Ես երբեք չէի ունեցած խոստմնալից յոյս մը այդ «Նամականի»ին պատրաստութեան ձեռնարկումին առաջին օրէն մինչև հրապարակ ելլելը անոր, լաւ ճանչցած ըլլալով նման աշխատանքի մը համար շատ անբաւարար հնարաւորութիւնները այն մարդուն, որուն վստահեր էին գործը: Զարմանք չունեցայ նաև բովանդակութենէն այն գրախօսականներուն, որոնք երևցան գիրքին լոյս տեսնելէն

ետք: Անոնք եղան միայն նո՛ր առիթներ՝ իմ տրտմութիւնս խորացնող:

Ընդհանրապէս մտաւորական ու յատկապէս գրական պիտակով բնորոշուած մեր արարքներուն մէջ, մեծ բացական է չափի ու մանաւանդ պատասխանատուութեան զգացումը՝ մեր շրջապատին ու գալիք ժամանակներուն առջև: Ու եթէ այս իրողութիւնը ստացած է, յարգելի բայց շատ փոքր բացառութեամբ, համաճարակային բնոյթ մեր Սփիւռքին մէջ, անոր վարակէն բոլորովին զերծ չէ նաև մեր հայրենի մտաւորականութիւնը:

Համաձայն եմ քու բոլոր դիտողութիւններուդ: Կարճատև առիթով մը գոնէ ճանչցած ըլլալով Թէքէեանը անձամբ, քեզմէ թերևս քիչ մըն ալ աւելի սաստկութեամբ կը զգամ խռովքը, որով պիտի գալարուէր իր հոգին, եթէ հեռաւոր կասկածն անգամ ունենար թէ իր մտաւոր թողօնին մէկ մասին, ամէնէն անմիջական ու մտերիմ մասին, պիտի վերապահուէր այդքան անփառունակ ճակատագիր մը: Սանճեանին յաւակնութիւնները կը վրդովեն զիս այն չափով միայն, ինչ չափով որ պիտի վրդովէին ծիծաղելի արարքները շփացած մանուկի մը, որուն պատասխանատուութիւնը անչափելիօրէն աւելի փոքր է քան բաժինը անոնց, որ կը կազմեն իր շրջապատը ու տուեր կամ քաջալերեր են գիծերը իր նկարագրին:

Ու ճիշդ այդ պատճառով, իրաւունք տալով հանդերձ բացասական քու բոլոր մատնանշումներուդ ու դատումներուդ, և նոյն ատեն հիանալով խղճամիտ ու խելացի պրպտումներով կատարած ճշդումներուդ վրայ, պիտի ուզէի որ նուազ խստասիրտ վերաբերում ցոյց տայիր՝ յոգնաշխատ իրագործումովը երջանիկ բրոֆեսէօրին հան-

դէպ: Հեգնանքը չատ սուր գէնք է վարպետօրէն գործածող ձեռքերու մէջ, և անոր բացած վէրքերը կը մնան յաճախ անբուժելի: Բացառիկ պարագաներէն մէկն է տակաւին գրեթէ պատանի Միք. Կիւրճեանին թեթեամտօրէն բացած վէրքին անսպիւ դարմանումը, Թէքէեանի հոգիին մէջ, երկու իրապէս ազնիւ խառնուածքներու եղբայրացումէն ետք: Դուռն յաճախ դիմեր ես այդ գէնքին գործածութեան՝ ընդդէմ մէկու մը, որ չի համարուիր մեծ յանցաւոր մը՝ Աստուծոյ իրեն շնորհածին սահմանափակութեանը համար: Չենք յանդիմաներ կոյրը՝ իր չտեսնելուն համար, նոյնիսկ եթէ տեսնողները սրբագրելու ելլէ: Իր վրայ կը ցաւինք միայն, և ա՛յդ քան: Հիմա քեզի այս քարոզը կարդացողը ինքն ալ ինկած է երբեմն այդ փորձութեան մէջ ու զղջումով կը յիշէ այսօր:

Թերութիւններով լեցուն թէ՛ն՝ բայց տրուածը գործ մըն է վերջապէս, երկարատեւ աշխատանքի արդիւնք: Քննադատութիւնը, մատնանշումը սխալներուն ու պակասներուն՝ իրաւունքդ է անշուշտ, իրաւունքը և նոյնիսկ պարտականութիւնն է մեր մշակոյթին և անոր մեծ վաստակաւորներուն շահին ու վարկին նախանձախնդիր ամէն մտաւորականի: Լաւ կ'ըլլար, սակայն, որ պարսաւագրութեան վերածուած քննարկութիւնդ բովանդակէր նաև քանի մը դրական հաստատումներ:

Ի դէպ, փոքր սրբագրութեան մը կը կարօտի Անդ. Ծառուկեանի գրութեան առնչութեամբ՝ Թէքէեանին ակնարկութեան մասին տուած բացատրութիւնդ: Լաւ ծանօթ եմ պարագային: Շատ տեղին է Թէքէեանին վրդովումը այն տողերէն, ուր իսկապէս կա՛ր Ծառուկեանին կողմէ՝ մահապատիժի հրաւէր մը Թէքէեանին դէմ: 1931-ի՞ն թէ 32-ին (կարելի է ստուգել), Ծառուկեանը, իբրև «Ազգակ»ի

Թերթօն, թարգմաներ հր Բրոսբէր Մերիմէի մէկ վիպակը, որուն կեդրոնական հերոսը կը սպաննէ իր զաւակը, ստուգելէ յետոյ անոր դաւաճանական արարքը հայրենիքի հանդէպ: Թերթօնին սկիզբը տրուած պոռոտ իր ծանօթագրութիւնը կը վերջացնէր Անդրանիկ մօտաւորապէս այս տեսակ բովանդակութիւն մը ունեցող տողերով:– Հայրենիքի դէմ դաւաճանութիւնը, ամէն տեղ ու միշտ, կը պատժուի մահուամբ: Դաւաճաններու այդ տիպարները մեր մէջ՝ կը ճանչնանք մենք յանձին միականի քերթողներու: Անդրանիկը, այն ատեն՝ հազիւ քսան տարեկան, տէրն էր արդէն այն նկարագրին, որ պիտի մնար իր մէջ անփոփոխ:– Ըսել, ընել՝ զգայացունց, յախուռն, յաճախ արտառոց բաներ՝ պարզապէս աչքի իյնալու, ուշադրութիւն գրաւելու, իր շուրջ աղմուկ ստեղծելու սիրոյն, ի՛նչ գինով որ ըլլար: Ու Թէքէեանին հանդէպ հիմնովին անիրաւ և անխղճօրէն անմարդկային տրամադրութիւններ ստեղծողները, այդ օրերուն, եղած էին «Յուսաբեր»ն ու «Ազդակ»ը, մէկը՝ իր սաւանածաւալ, միւսը իր թուլակաբարոյ խրմբագրականներով: Անմիջական շարժառի՞թը:– Թէքէեանը «Արև»ին մէջ հրատարակեր էր շատ զգօն և զգաստ յօդուածաշարք մը, որուն մէջ արտայայտութիւն գտած հիմնական միտքն էր՝ զգուշանալ թուրքին դէմ նիզակ ձօճելէ օդին մէջ, Սանքօ Փանչան անգամ նսեմացնող թեթևօլիկութեամբ և յայտնօրէն վնասակար հետեանքներով: Թէքէեանը, ուրեմն, կը հռչակուէր թուրքին ծախուած գործակալ մը, դաւաճան մը հայութեան զաղափարին: Ըսելիքներ շատ կան՝ գրքոյկիդ առիթով ու անկէ դուրս: Ինչ որ կը պակսի, ինծի համար գոնէ, ժամանակն է:

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆ

ՇԱԽԱՐԾ ՍԵՒՅՕՆՔԵԱՆ

ՕԳՏԱԿԱՐ ՈՒ
ԳՆԱՀԱՏԵԼԻ ԼՈՅՍ

Լոզան, 3 Ապրիլ 1986

Յարգելի Պրն. Թովալեան,

Ձեզի նամակ մը պարտական էի, 28 Մայիս 1985ի նամակէս ի վեր, երբ ատենին ստացած էի ձեր հատորիկը «Քննական մօտեցումի փորձ մը» Աւետիս Սանճեանի վահան թէքէեանի Նամականիին առթիւ:

Կը ներէք այսքան յապաղումիս համար, բայց այս երկտողը փաստ է թէ չեմ մոռցած ձեզ:

Ուշի ուշով կարդացած եմ ձեր այդ գրքոյկը որ կը բովանդակէ, գլխաւորաբար ֆրանսերէնէ թարգմանութիւններու մասին, շատ ճիշդ մատնանշումներ: Երանի թէ սիւնակ սիւնակի դիմաց ներկայացնէիք զանոնք, սխալներուն դիմաց չիտակներու սիւնակ, որ մատչելի ըլլար ընթերցողներուն:

Իմացած եմ որ Աւետիս Սանճեան ինք ևս անդրադարձում ունեցած է ֆրանսերէնէ այդ սխալներուն, ցաւ զգալով:

Զեր այդ աշխատասիրութիւնը, հետեւաբար օգտակար ու գնահատելի լոյս մը կը սփռէ Վահան Թէքէեանի Նամականիին վրայ:

Միակ վերապահութիւնս ա՛յն է որ այդ ստուար գործին տարողութիւնը չէք չեչտած, անխուսափելի սխալներէ տարուած:

Ամէն պարագայի տակ կը շնորհաւորեմ ձեզ որ խղճամիտ մօտեցումով բաւական օգտակար ճշդումներու յոգնութիւնը յանձն առած էք, ի յարգանս ու ի պատիւ Վահան Թէքէեանի անմոռանալի յիշատակին:

Լաւագոյն բարեմաղթութիւններով ու յարգանք՝

ՍԵՒՅՕՆՔԵԱՆ ՇԱՒԱՐՇ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) Վ. ԹԷՔԷԱՆԻ ՆԱՄԱԿԱՆԻ, հեղինակ՝ Փրոֆ. Աւետիս Գ. Սանճեան, 710 էջ: Հրատարակութիւն (1983) Թէքէեան Մշակութային Միութեան Միացեալ Նահանգներու և Քանադայի Կեդրոնական Վարչութեան, բանաստեղծին ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ հիմնուած մատենաշարի թիւ 2ը: Տպագրութիւն՝ «Ապրիլ» տպագրական ընկերութեան կողմէ, Լոս Անճելըս, Միացեալ Նահանգներ: Գին՝ 25 ամերիկեան տոլար: Արժանացած է Հայկաշէն Ուզունեան գրական մրցանակին:

Գրական այս մրցանակին յատկացումը կը հիմնուէր՝ հատորին մասին տրուած գնահատականներու վրայ: ասոնց մէջ անդերազանցելին կը պատկանի Երուանդ Ազատեանին, որ կը հաստատէ,- «Թէքէեանի այն «Նամականի»ն կտակն է մեծ բանաս-

տեղծին, իր սխարանքներով, իր տրտմություններով, իր լույսերով և իր մեծությամբ: Կտակ մը, որ մեզի կը փոխանցուի կտակակատարությամբը մարդերուն ամէնէն ԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆՆԵՐԷՆ մէկուն և թէքէանագէտներու ամէնէն հմուտին – Աւետիս Գ. Սանճեանի» («Ապրիլ» ամսագիր, 1983 Դեկտեմբերի համար):

Եւ ահա արձակուած է գրական արտառոց բնորոշումը, թէքէանագիտությունը, կամ մամուլին մէջ լոյս տեսած տեղեկութիւն–հաղորդագրութեանց մէջ տարագրուած ձեռով՝ «Թէքէանագիտութեան մասնագիտությունը»: Բայց ի՞նչ է Թէքէանագիտութիւնը: Երբ կ'ըսենք Թէքէանագէտ, կը հասկնանք առաւելաբար անոր քերթողական արուեստին այլազան ու զիրար ամբողջացնող երեսներուն, թեքնիքին, լեզուին, ոճին, արժանիքներուն և գեղագիտական արժէքին գուսպ ու ճիշդ գնահատումը, մեկնաբանութիւնը, պարզաբանումը: Երբ կ'ըսենք՝ Թէքէան, կը հասկնանք անոր քերթողական վաստակը առաւելաբար: Այս նամակները, միւս կողմէ, իրենց ջախջախիչ մեծամասնութեան մէջ, չունին յաւակնութիւնը արուեստի, իմաստասիրութեան և գրականութեան տեսութիւններ տարազելու, և չեն կազմեր ստեղծագործական վաստակ մը, որպէսզի ասոնց մեկնաբանութիւնը՝ մասնագիտական տիրոջ մը արժանի դարձնէր բանասիրական աշխատանք տանող անձը:

Եւ ի՞նչ:

Ինչի՛ աւանատես կը դառնանք: Գրականագէտը՝ իր գրական ընդհանուր գիտութեան մէջ կրնայ մասնագիտանալ Ոսկեդարու, Մատենագիրներու, Միջնադարեան գրականութեան, Վերածնունդի կամ Գեղապաշտ Սերունդի վաստակներու ճիւղերուն մէջ: Տակաւին Թէքէան մասնագիտորէն կ'ըմբռնուի իր գրական շրջապատին մէջ, ժամանակակիցներու գործերուն հետ յարակցաբար: Եթէ Թէքէանագիտութիւն կայ, հապա՞ սիւսման/թոյլագիտութիւնը, վարուժանագիտութիւնը, օջականագիտութիւնը, բակունցագիտութիւնը, իշխանագիտութիւնը և այլ նորօրինակ ու տարօրինակ գիտութիւնները ո՞ր կը մնան: Գրական մարզին մէջ կոտորակեալ մասնագիտութիւնը գիտութիւն մը չէ...

Ինչո՞ւ դեռ կը կոտորակեն այս ազգը իր գրականութեամբ ու իր ինքնութեամբ, իր դիմագիծովն ու իր հոգիովը:

Տակաւին կ'ուզեմ չափազանցել, մեղանշելով զգացականութեամբ:

Թէքէեանագէտը, բառէն առաջ, ամէնէն հմուտը, բոլորէն գերիվեր, այն պատանին կամ պարմանուհին է, որ բացուելով Հայոց Լեզուի հրաշքին, այնքա՛ն տաք ապրումով, հոգիին խորը, անզիր կը կրկնէ Թէքէեանէն տողեր: Բառ մը, և հա՛հ, իր մաքուր ու զգայուն հոգին կ'ալեկոծի առաջին խռովքով, որովհետեւ ան կը մատչի կեանքի խորհուրդին, զոր կը չփոթէ իրաւ արուեստին գեղեցկութեան հետ, չքեղութեանը հետ մեր տարագիր լեզուին:

Լեզու, բանաստեղծութիւն, խորհուրդը կեանքին, Թէքէեանագէտը սա՛ պատանին է, պարմանուհին, որովհետեւ ան կը կարգայ Թէքէեանը, կ'ըմբռնէ, կը զգայ, կ'ապրի ներդաշնակօրէն, ողջ էութեամբը, գեղուն ու զգայուն սրտով, իր մաքրամաքուր շունչով:

Եւ տակաւին կ'ուզեմ չափազանցել.

- Թէքէեանի աշխարհը մտնել կարենալու համար հարկ է ունենալ պատանիի զգայուն սիրտ, տեսնելու, ապրելու համար այդ աշխարհին հրաշալիքները:

Ո՛ր մէկն ըսեմ...

(2) Փարատելու համար ամէն թիւրիմացութիւն, ճշդենք թէ վրստահուած բառը նիւթական գործառնութեան իմաստովը չէ գործածուած հոս: Իրողութիւնը ա՛յդ է. գիտենք թէ երկուստեք տրամադրութեանց զուգադիպութեան արդիւնքն է եղածը: Երբ այդ բառը ընդգծուած ձևով – անոր փոխաբերական իմաստը չեղտելու համար – կը գործածէինք, ի մտի ունէինք Թէքէեան Մշակութային Միութեան Ամերիկայի և Քանադայի Կեդրոնական Վարչութեան հաղորդագրութիւնը («Զարթօնք, չաբաթ, 8 Մարտ 1980ի թուականով համարին մէջ լոյս տեսած հաղորդագրութիւնը կը ներկայացնէ յիշեալ վարչութեան ստանձնած հրատարակչական նախաձեռնութիւնները. չարքին ճրդն է:– «Նամականի», որ պիտի պարունակէ ազգային-գրական բովանդակութիւն ունեցող

աւելի քան հարիւր նամակներ, բանաստեղծին կողմէ գրուած): Ստոյգ է թէ նախաձեռնութեանց իրազօրծման առաջին մակարդակի վրայ Աւետիս Սանճեանի մասին խօսք չկայ: Բայց եթէ նոյնիսկ, բոլորովին անձնական նախաձեռնութիւն մը եղած ըլլար այս գործը, այս իրազօրծումը, և որեւէ դեր չունենար միութիւնը, անոր անհատական ստանձնումը ևս կ'ենթադրէր թէ հեղինակը ինքն իրեն վստահած էր, տուած էր այդ առաքելութիւնը: Վըստահութեան հարց մը կայ միշտ: Եթէ ուրիշներ նախապէս պաշտօնական դիմում չեն կատարած իրեն, գործ վստահելու համար, ասիկա ձեռով մը կը չքմեղացնէ զիրենք, բայց հեղինակը: Եթէ նոյնիսկ իրողութիւնը այն է թէ Աւետիս Սանճեան բոլորովին անձնական նախաձեռնութեամբ մօտեցած է, մատչած է այդ ժառանգութեան, «Յանձնարարողին» չգոյութիւնը աւելի խստապահանջ պէտք էր դարձնէր զինքը՝ ինքն իրեն ու թէքէեանի հանդէպ: Միայն այս ըսել ուզած ենք:

(3) Այն օրերուն, երբ այս տողերը կը գրուէին, չէինք երեւակայեր թէ Շահան Շահնուրի հանդէպ ևս նոյն եպերելի մօտեցումը զուգահեռաբար ցուցաբերուած էր, բայց այս պարագային Հայաստանի մէջ: Այնպէս որ երբ մենք «Տարոսը» կը մաղթէինք ձայնակցելով ուրիշներու, այս մաղթանքը ժամանակավրէպ դարձեր էր արդէն: Թէքէեանէն ետք կամ առաջ, և կամ միեւնոյն ատեն, «պսակուեր էր» նաև Շահան Շահնուրը (Տէն Ն. Թօփալեանի «Գալիք ժամանակներու Տեսիլք մը», 1988, Փարիզ): (Տեսնել նաև թիւ 12 ծանօթագրութիւնը):

(4) Կէտադրութիւն ըսիք:

Ըսե՞լ կ'ուզէ թէ յաճախ հապճեպով գրուած կարգ մը նամակներու մէջ, Վահան Թէքէեան այնպիսի այլանդամ՝ ձեռով է գործածած ... կէտադրութիւնը, որ աղաւաղած է իր խօսքին իմաստը՝ անհասկնալի ըլլալու աստիճան, և թէ ինք, Աւետիս Սանճեան այդ իմաստը վերականգնած է, փոխելով ... կէտադրութիւնը: Պահ մը ընդունինք Սանճեանի տեսակէտը թէ սխալ կէտադրութիւններ տեսած է հոս-հոն, այդ նամակները նուա՞ց հասկնալի պիտի ըլլային իրենց սխալ կէտադրութիւններով, և ուրեմն կը կարօտէին

ստիպողական ուղղումներով... Իր ողջ կեանքի ընթացքին, «կէտացի կերպով ճիշդ վերարտադրութեան» մտահոգութիւններով ապրած (Նամականի, էջ 221) բանաստեղծը ճակատագրուած է եղեր, մահունէ ետք ալ, այն նոյն վերաբերմունքին, զոր ճանչցեր էր:

(5) Վ. Թէքէեանին գրչավրէպը յստակօրէն տեսանելի է՝ Նամականիին մէջ տեղ գտած թիւ 14 նամակի մէկ մասի լուսապատճէնին վրայ. Թէքէեան գրեր է՝ du tic au tac: Նամականիի հեղինակին կը մնար միջամտել հոս, և փոխանակ կէտադրութիւն սրբազրելու, ծանօթագրութեամբ մը ճշդել զայն: Ֆրանսական արականութեան մէջ այս դարձուածքին կը հանդիպինք էտմոն Ռոսթանի հռչակաւոր տաղաչափեալ թատրերգութեան «Սիրանօ տը Պերփրաք»ի մէջ.

Et voyageur aérien
Grand riposteur du tac au tac.

(Տես՝ է. Ռոսթանի «Սիրանօ տը Պերփրաք», էջ 221, Éd. Fasquelle, 1973, Paris): Էտմոն Ռոսթան անծանօթ մը չէր Վ. Թէքէեանին, և ինչպէս կը պարզուի իր նամակէն (թիւ 156, էջ 327), զայն սիրած ըլլալու է այն աստիճան որ փափաքեր է անոր զղեակը այցելել. մինչ փրոֆ. Սանճեան կ'անգլիտանայ ֆրանսացի դասականին գոյութիւնը, և տեղանուններու ցանկին վրայ կ'անցնէ (Էտմոն) Ռոսթանը, ու կատարեալ բաւարարութեամբ կը հաստատէ (էջ 706),- «Rostand (ղղեակ, Ֆրանսա), 327»:

(6) 1923ի մայիսին, միայն Գորֆուի մէջ տակաւին կային 2,000է աւելի որբեր: Տես՝ Նամականի, էջ 233, ինչպէս նաև նոյն Նամականիի Յաւելուածի բաժնին մէջ, Յունաստանի որբանոցներու վերաբերեալ Վ. Թէքէեանի ընդարձակ տեղեկագիրները:

(7) Տես Նամականի-ի Ներածութիւն, էջ 9:

(8) Ահա՛ թէ ինչ կը գրէ նշանաւոր հրապարակագիր Էմիլ Պիւրէի թերթը՝ "l'Éclair de Paris", 9 յունուար 1922ի համարին մէջ, մեկ-

նաբանելով Փարիզի թրջական դեպքանատան բողոքագիրը՝ Քաննի համերոպական ժողովին մէջ, Լօյտ Ճորճի մէկ ելոյթին դէմ,- «Այդ յուշագիրը չի հաւաստիացներ [մեզ]: Եթէ Անկո-րայի «կառավարութիւնը» (այսինքն քեմալական) կարենար ինքզինք անջատ ցկատել ւնէ կառավարութենէն, որ Թուրքիան իր գարշապարին տակ ունեցաւ երոպական պատերազմի ընթացքին, սկսելու էր դարձդարձիկ ձևեր չփնտռել խոստովանելու համար 800,000 հայերու ջարդը, և մանաւանդ այդ հրէշալից ոճիրը պիտի չորակէր «ցաւալի դէպք» կամ «շրջանալից ըմբոստութիւն»: Ընդհակառակն, պետք էր զայն ձաղկէր ճանչնալով ժէօն Թիրքերուն պատասխանատւութիւնը: Բայց աւա՜ղ. Կոստանդնուպոլսոյ ժէօն-Թիրքերը և Անկոփայի «Քեմալականները» այլևս մէկ և նոյն բանն են: Այս յուշագիրը մեզի փաստ մը ևս կուտայ»:

(9) Այս տեսակէտը հաստատող փաստ մըն է թիւ 236 նամակին մէջ provocation au meurtre-ի սխալ թարգմանութիւնը, զոր փրոֆ. Սանճեան իւրացուցած է՝ հիմնաւորելու համար իր մէկ կարծիքը Անդրանիկ Մառուկեանի մասին: Այս սխալ թարգմանութեան հիմամբ Սանճեան կը յայտնէ թէ Մառուկեանը «մահուան դատապարտելու աստիճան սոսկալի բան մը» գրած է Թէքէեանի դէմ,... (տես Նամականի, էջ 66): Իմաստը յստա՞կ է այս ձևով. ո՞վ է դատապարտողը, ո՞վ՝ դատապարտուողը: Մինչդեռ Թէքէեանի նամակէն կը հասկնանք թէ Մառուկեան՝ Թէքէեանի դէմ մարդասպանութեան գրգռութիւն յառաջացնելու միտող «սոսկալի բան մը» գրած է:

Բայց ի՞նչ է իրականութիւնը: Վահէ-Վահեանի նամակը, որ առարկայական վկայութիւնն է ժամանակակիցի մը, յստակ գաղափար մը կուտայ այս մասին: Այս վկայութիւնը մեր ծանօթագրութեան վերաբերեալ հակազդեցութիւն մըն էր Վահէ-Վահեանի կողմէ, որ կարեւոր կէտ մը կը լուսաբանէ իր նամակով (Վահէ-Վահեանի նամակը տեսնել նախորդ էջերու մէջ):

(10) «Traduttore traditore, թարգմանել՝ դաւաճանել է, կ'ըսեն իտալացիները», - Տէս Տանթէի «Աստուածային Կատակերգու-

թեան» Ֆրանսերէն ամբողջական թարգմանութեան յառաջաբանը, գրուած՝ թարգմանիչ Լուի Ռաթիզպոննի կողմէ (1852):

(11) Եւ ի՛նչ հեգնանք...ներկայ ուսումնասիրութեան առաջադրանքներու ծիրէն դուրս կ'իյնան այն խորհրդածութիւնները, որոնց առիթ կուտայ նոր բարքերու երևումը, թէ ինչպէս հեղինակ մը, հանրագրութիւն ստորագրել տալու ձևով, կը դիմէ հոս-հոն, վաւերական կարծիքներ ու գնահատականներ ձեռք ձգելու համար, չվարանելով օգտագործել մինչև իսկ քաղաքավարական նամակներ, հիմնաւորելու, երաշխաւորելու համար արժանիք մը, որմէ գրկուած է իր գիրքը: Թուենք երկու անուններ՝ լիբանանահայ հրապարակագիր Տիգրան Թոսպաթ (այո՛, ճիշդ ինքը...), որ կ'արտայայտուի Ֆրանսերէն, և Մեթր Շաւարշ Սեյօնքեան: Այս երեւոյթին մասին ալ կարելի է խօսիլ: Ինչպէս կը պարզուի, կարելի է գրքի մը մասին կարծիք յայտնել, զայն դիտելով և ձեռքի վրայ կշռելով: Ծանր գիրք մը...

Այսուհանդերձ, պէտք է արդար ըլլալ, և կայսրինը տալ կայսեր, այս պարագային՝ Շաւարշ Սեյօնքեանին, այժմ հանդուցեալ, որ հակառակ իր հասցէին ուղղեալ վերեւի մատնանշումին, պարկեշտութիւնն ունեցեր է ընդունելու իրողութիւնը (տեսնել իր նամակը):

(12) Նոր avatar-ներու ակնկալութեամբ...

«Նամականի»ին վերաբերեալ մամուլին մէջ լոյս տեսաւ դըր-ւատալի գրախօսական մըն ալ (տես «Զարթօնք» օրաթերթի 11 սեպտեմբեր 1984ի համար, յօդուածագիր էլի Նազարեան, Հալէպ), որուն մէջ ևս արձակուած էր հետեւեալ գերազանցիկ վճիռը, «...Այս հակիրճ ծանօթութիւնը՝ ցոյց տալու համար թէ ինչպիսի ԶԵՌԵՌԱՍ ԶԵՌՔԵՐՈՒ լացձնուած էր Նամականի-ին խմբագրութիւնը»: Մենք տեսանք այդ ձեռքերուն ձեռնհասութիւնը: Ապա, իր գիւտէն խանդավառ, յօդուածագիրը իր եզրակացութեան մէջ, երեխայի մը նման կը ցնծայ ու կը բացազանչէ, «...Մեծապէս ոգևորուած, կը գոչենք. "Տարոսը՝ Շահան Շահնուրի Գամականի-ին"»: Մենք ալ կը ձայնակցինք իրեն, և կ'ըսենք, Տարոսը՝ մեր Շահնուրին... Կարծես պակեցինք Թէքէեանը,

հիմա հերթը եկած է, յետ մահու, պսակելու Շահնուրը: Ինչպէս կ'ըսեն, փղշտացիներ՝ բոլոր երկրներէ, միացէ՛ք...

(13) "Nouvelle Revue Française", գրական ամսաթերթ, հիմնուած՝ 1908ին, Փարիզի մէջ, Անարէ Ժիտի, Ժաք Քօփոյի և Ժան Շլումպերթէի և ասոնց բարեկամ Կասթոն Կալիմարի կողմէ: Այս վերջինը պիտի հիմնէր իր հրատարակչատունը, որ կը կրէ իր անունը: Թերթն ու հրատարակչատունը գոյութիւն ունին այսօր ալ:

(14) Ո՛ւր կը վերջանայ ծիծաղելին, և ո՛ւր կը սկսի ողբալին:
 Ինչպէս տեսանք, թիւ 244 նամակին մէջ un coup de Trafalgar եղած էր Թրաֆալկարեան հարուած մը: Երկու նամակ անդին, էջ 442, «Tout le Trafalgar-ը» եղած է Թրաֆալկարեան հարուածդ: Այս մակերեսայնութիւնը անարգանք մըն է աւելի թէքէեանի՞ թէ Շահնուրի հանդէպ, կամ թէ երկուքի՞ն միատեղ ու հաւասարապէս: Ի տես այսքա՛ն Թրաֆալկարեան հարուածներու, Շ. Շահնուրին հերոսը պիտի գոչէր,- et tout le trafilgar...

(15) Թորոս Ազատեան չի վարանիր հաստատելու թէ բանաստեղծութիւնը, ստեղծագործական երկը, կրնայ հարազատօրէն բացատրել գրողին կեանքը. ան կը գրէ,- «Միսաք Մեծարեանցի կեանքը՝ իր գործն իսկ է» (տես Ներածութիւն, «Ոսկի արիչին տակ», էջ Թ.):

"Et je sortis revoir les étoiles de Dieu"

DANTE

("LA DIVINE COMÉDIE - L'Enfer", Chant XXXIV)

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երկու խօսք	7
Յառաջաբան	11
Մտքով ու սրտով նոյնանալ հեղինակին հետ	18
Առատ այլ ոչ սպառիչ «Ծաղկաքաղ» մը	21
Գիտական սայթաքումներ և անխմանալի ... լռութիւններ	42
Լեզուական խորթութիւններ	50
Գրուած և չգրուած նամակներ	56
Ծանօթագրութիւններ	
Ա.- Հինգ նամակներ	65
Բ.- Ծանօթագրութիւններ	89

«ԶԳԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՂԱՆՉԵԼՈՎ» - «Վահան Թէքէեանի Նամականի»-ին քննական մօտեցումի փորձ մը: Հատորին տպագրութիւնը աւարտեցաւ Ա. եռամսեակին 1996ի, բուն թուականին հայրց՝ 4488-4489, կամ տոմարական թուականին հայրց՝ **ՌՆԽԵ-ՌՆԽԶ** (1445-1446), Սիւրբ Տպարանի մամուլներուն վրայ, Պէյրութ, Լիբանան, մեկենասութեամբ Պ. Յակոբ Վարդիվառեանի: **Տպաքանակ՝ 1000 օրինակ:**

Գրքի թուագրումի միջազգային գործակալութեան տոմարական թիւ.
2-904931-03-1:

"PÉCHANT PAR SENTIMENTALITÉ, approche critique de la correspondance du poète Vahan Tékéyan", par Nazareth TOPALIAN. Achevé d'imprimer sur les presses de l'Imprimerie SIPAN, sise à Beyrouth (Liban), pour le compte de M. Hagop Vartivarian, demeurant à New Jersey, USA. Il a été tiré de cet ouvrage mille exemplaires, constituant l'édition originale. Dépôt légal: le premier trimestre 1996.

ISBN 2-904931-03-1

Նոյն հեղինակէն.

☐ **ԿԱՐՕՏԻ ՆԱՄԱԿ**

☐ **ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐ**

☐ **ՊԱՆԴՈԿ
ՀԻՒՍԻՍ-ԱՐԵՒԵԼՔ**

☐ **ՏՈՆ ՔԻՇՈԹ
ՀՐԱՇԱԳՈՐԾԸ**

☐ **ԳԱԼԻՔ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ
ՏԵՍԻԼՔ ՄԸ**

Մամուլի տակ.

☐ **ԻԹԹԱՔԱՅԻ ՏՈՒՆԸ**

☐ **ԱՐԵՒԱԳԱԼ -
Անցորդը իր ժամանակին մէջ**

«Համաձայն եմ քու բոլոր դիտողութիւններուդ: Կարձատե առիթով մը գոնէ ճանչցած ըլլալով Թէքէեանը անձամբ, քեզմէ թերեւս քիչ մըն ալ աւելի սաստկութեամբ կը զգամ խռովքը, որով պիտի գալարուէր իր հոգին, եթէ հեռաւոր կասկածն անգամ ունենար թէ իր մտաւոր թողօնին մէկ մասին, ամէնէն անմիջական ու մտերիմ մասին, պիտի վերապահուէր այդքան անփառունակ ճակատագիր մը:»

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆ

«Չեմ կրնար արդարացնել որ այսքան ծանծաղ պաշարով (...) մարդիկ, եթէ նոյնիսկ փրոֆեսէօրի տիտղոս ալ կրեն, համարձակին նման՝ կոթողական ըլլալու սահմանուած գործի մը պատասխանատուութիւնը ստանձնել: Չեմ կրնար արդարացնել նաև նոյնքան անգիտութեամբ ճոռոմաբանող խնկարկունները:»

ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻ

«Ձեր այդ աշխատասիրութիւնը, հետեւաբար օգտակար ու գնահատելի լոյս մը կը սփռէ Վահան Թէքէեանի նամականիին վրայ:»

ՇԱԽԱՐՇ ՍԵՒՅՕՆՔԵԱՆ